

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofiateaduskond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Elis Tiidu

**KIRIKAIAD MITMEKIHILISE MUISTISENA.
UURIMISVÕIMALUSED JA KAITSEKORRALDUS JÄRVA-
JA VILJANDIMAA NÄITEL**

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Arvi Haak, MA

Mari Tõrv, MA

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Erinevad ladestused Järva- ja Viljandimaa kirikaedades	7
1.1. Kirikaed kui kristlik matmisala	7
1.2. Matmispaigale eelnenud kihistused kirikaias.....	10
1.2.1. Asulakoht	10
1.2.2. Matmispaik.....	11
1.2.2.1. Põletusmatused kirikaias	11
1.2.2.2. Varasem laibakalmistu	13
1.2.3. Looduslik pühapaik	15
1.2.4. Varasem sakraalhoone	16
2. Kirikaedade arheoloogiline uurimine	17
2.1. Ehitised.....	17
2.2. Matuste uurimispotentsiaal	19
2.2.1. Üksikküsimused ja elemendid	19
2.2.2. Ühiskonnapeegeldused.....	22
2.3. Kirikaia kui matmisala struktuur.....	23
3. Kirikaiad kaitstava mälestisena Järva- ja Viljandimaa näitel.....	25
3.1. Kirikaed kui osa kultuuripärandist.....	25
3.1.1. Kirikaedade väärtused	25
3.1.2. Kirikaedade erinevad väärtused: hooldustööde näide.....	29
3.2. Kirikaedade kaitse praktika	31
3.2.1. Juhtumiuuringud	32
3.2.2. Kaitsega seotud probleemid	34
4. Kuidas kaitsta kirikaeda kui mitmekihilist muistist?	36
4.1. Kirikaia-eelsete ladestuste kaitse	36
4.2. Kirikaedade kui matmisala kaitse	37
4.3. Kirikaia hilisem ladestus ja selle kaitse	40
4.4. Kirikaedade kaitse ja avalikkuse teavitamine	41
Kokkuvõte	44

Kasutatud allikad ja kirjandus	47
Intervjuud ja kirjavahetus.....	47
Käsikirjad	47
Kirjandus	50
Andmebaasid.....	57
Lühendid	58
Summary: Churchyards as multi-layered archaeological sites. Possibilities for research and protection arrangement in the example of Järva and Viljandi Counties.....	59
Lisa 1. Tabelid	
Lisa 2. Küsimustikud	

Sissejuhatus

Kirikud on Euroopas olulisteks maamärkideks, mis maastikul silma torkavad. Eestis on enamikes kihelkondades kirik asunud samas kohas keskajast saadik, mistõttu need on olulised järjepidevuse ja ajaloo demonstreerijad. Samavõrd olulised on ka siinsed kirikaiad¹ – maa-alad kirikute ümber.

Eestis võeti kirikaiad kasutusele paralleelselt kirikute ehitamisega ristiusustamise ajal (1208–1227) ja vahetult pärast seda (Valk 2004b: 103). Kesk- ja varauusajal olid need koos külakalmistutega peamisteks matmispaikadeks. Kirikaedade territooriumil võis inimtegevust olla ka enne kiriku rajamist, samuti võidi vaadeldavat maa-ala nii keskajal kui ka hilisematel perioodidel teistsugustel eesmärkidel, mitte ainult matmispaigana, kasutada. Kirikaedade arheoloogia puhul tulebki silmas pidada, et tegemist on mitmekihilise muistisega, kus leidub eriaegseid ja -ilmelisi ladestusi. Kõik need moodustavad osa kirikaia teaduslikust väärtusest ning teevad sellest kõrge uurimispotentsiaaliga muistise.

Antud töö eesmärk on analüüsida kirikaeda, pöörates tähelepanu selle mitmekihilisusele ja kaitsmisega seotud probleemidele. Töö käigus otsin vastuseid küsimustele:

1. Millised on erinevad arheoloogilised ladestused kirikaia ja selle vahetus ümbruses?
2. Milliste väärtuste tõttu kirikaedu kaitstakse?
3. Millised on kirikaedade kaitsmisega seotud probleemid?

¹ Kirjanduses kohtab paralleelselt nii sõna *kirikuaed* kui ka *kirikaed*. Ka ÕS (2006) pakub neid sünonüümidenä, märkides ära, et kirikaed on pigem vanamoeline. Olen oma töös väga palju lähtunud Heiki Valgu kirjutistest, kuna tema kasutab väljendit *kirikaed*, olen ka mina valinud selle termini. Arvan, et see kõlab ühemõttelisemalt, kuna mõistet *kirikuaed* võiks mõnel juhul tõlgendada ka kui aeda, mis kirikut ümbritseb.

4. Kuidas korraldada kirikaedade kaitset nii, et mitmekihilisus säiliks?

Töös keskendun keskaegsete Järva- ja Viljandimaa kirikaedadele. Maakondade valikul lähtusin paljuski isiklikust huvist – kuna olen Viljandimaalt pärit, siis tahtsin seda piirkonda oma töösse kaasata. Järvamaa valimise tingis asjaolu, et see asub erinevalt eelmisest tsaariaegses Eestimaa kubermangus ning seetõttu võiks nende maakondade kirikaedade analüüs demonstreerida piirkondade erinevusi. Vaatluse alt jääb välja Viljandi Jaani kirik, kuna see kuulus keskajal frantsisklaste kloostri kompleksi (Valk 2004a: 421). Keskajal Viljandi linna peakirikuks olnud Püha Johannesele ja Püha Clarale pühendatud kirik (asus praeguse Kindral Laidoneri platsi juures) on tänaseks hävinud, antud töös viidatakse sellele kui Viljandi linnakirikule. Kuna keskendun kirikaedadele, pole uurimusse kaasatud kirikute sees olevaid matuseid.

Selleks, et saada ülevaade Järva- ja Viljandimaa kirikaedades tehtud mullatöödest ja arheoloogilistest uuringutest, koostasın tabelid (vt Lisa 1). Väärtuste, kaitse ja nendega seotud probleemide kaardistamiseks viisin läbi 11 poolstruktureeritud intervjuud. Valimisse kuulus viis muinsuskaitseametnikku (Ulla Kadakas, Anne Kivi, Ants Kraut, Armin Rudi, Tiit Schvede); kolm arheoloog (Tõnno Jonuks, Marge Konsa, Heiki Valk) ja kolm vaimulikku (Raivo Asuküla, Hermann Kalmus, Kristi Säask). Valimi koostamisel lähtusin sellest, et muinsuskaitseametnikest oleks kaasatud nii peainspektorid kui ka vaatluse all olevate piirkondade inspektorid. Ülejäänud intervjuueeritavate valik sõltus juhtumiuuringutest. Selleks, et välja selgitada, kuidas toimib kirikaedade kaitsmine ja suhtlus erinevate osapoolte vahel, valisin kolm olukorda, kus Viljandimaa kirikaedades on läbi viidud mullatöid. Sellest lähtuvalt küsitlesin ka arheolooge ja vaimulikke, kes said juhtumeid tagantjärele kommenteerida. Töö lõpus olevas lisas (Lisa 2) on välja toodud esitatud küsimused, mis vastavalt intervjuu kulgemisele ka mõnevõrra varieerusid. Enamikuga viisin läbi suulise intervjuu, kolm küsitletut (Jonuks, Säask, Valk) vastasid kirjalikult.

Üldisema tausta loomisel toetusin Warwick Rodwelli monograafiale kirikute arheoloogia teemal (Rodwell 2005) ja Kristina Jonssoni doktoritööle Skandinaavia kesk- ja varauusaegsete matuste kohta (Jonsson 2009). Kirikaedade ruumikasutusest on kirjutanud David Dymond (1999), Saksamaa kirikaedade matuseid on käsitlenud Florian Eibl (2005). Eesti kirikaedadest on enim kirjutanud Heiki Valk (vt Valk 1993;

1995; 1997; 1999a; 2003; 2004a; 2004b), lisaks toetusin Armin Rudi lõputööle (Rudi 2003). Järva- ja Viljandimaa kirikaedade analüüsimiseks töötasin läbi aruanded sealsetes kirikaedades läbi viidud arheoloogiliste uuringute kohta. Kirikaedade kaitse praktika uurimiseks ja probleemide väljaselgitamiseks sain informatsiooni intervjuudest, samuti kasutasin Muinsuskaitseadust (MuKS). Kirikaedades tehtavate hooldustöödega seonduvate konfliktide selgitamiseks kasutasin ajaleheartikleid (ilmunud aastatel 1998–2013). Lisaks töötasin läbi veel mitmeid teisi arheoloogia-, muinsuskaitse- ja kunstiajaloo-teemalisi allikaid.

Töö on jaotatud neljaks peatükiks. Esimeses analüüsin kirikaedade arheoloogilist mitmekihilisust, pöörates tähelepanu kesk- ja varauusaegsetele ning varasematele ladeustele. Teises peatükis hindan kirikaedade teaduslikku väärtust, andes ülevaate senitehtust ja arheoloogiliste uuringute potentsiaalid. Kolmandas keskendun esmalt kirikaiale kui osale kultuuripärandist ning võrdlen sellele omistatud väärtusi; teises osas analüüsin kolme juhtumiuuringut kirikaedade kaitsmise seisukohalt. Töö neljandas peatükis toon kihistuste kaupa välja kirikaedade kaitsega seotud probleemid, samuti pakun neile võimalusel omapoolsed lahendused.

Lõpetuseks soovin avaldada tänu oma juhendajatele Arvi Haagile ja Mari Tõrvale igakülgse abi, viidete ja soovitude eest. Samuti olen väga tänulik kõigile intervjuueeritavatele, kes minu jaoks aega leidsid ning oma vastustega minu töö valmimise võimalikuks tegid. Lisaks tänan Martin Malvet luumäärangute ja nõuannete eest ning Heli Kirikut resümee toimetamise eest.

1. Erinevad ladestused Järva- ja Viljandimaa kirikaedades

Peatüki eesmärk on analüüsida kirikaedade erinevaid ladestusi. Olen jaganud peatüki kaheks: esimeses alapeatükis käsitlen kesk- ja varauusaegse kirikaia kui matmispaiga kihistust ning teises osas kirikukalmistule eelnenud ladestusi. Viimane jaguneb omakorda neljaks, sest samas kohas võis varem paikneda asula, pühapaik, varasem sakraalhoone või matmispaik.

1.1. Kirikaed kui kristlik matmisala

Kirikaedade tekkele pani aluse ristiusu nõue, et surnud tuleb matta pühitsetud mulda (Valk 1999a: 17). Seetõttu tekkisid nii mujal Euroopas kui ka Eestis kirikute ümber kalmistud. Warwick Rodwelli (2005: 161; 169) järgi oli kirikaed keskajal enamasti piirdega ümbritsetud erineva suuruse ja kujuga ala kiriku ümber, kus võisid paikneda tähistatud või tähistamata hauad. Kirikaia kui kalmistu välimus on säilinud Järvamaal, kus kirikaeda kasutati matmispaigana ka uusajal. Viljandimaa kirikaedu pärast 18. sajandit enam kalmistutena kasutatud ei ole ning enamasti pole säilinud ka hauatähiseid.

Kirikaiad tekkisid paralleelselt kirikute ehitamisega. Eestis hakati kirikuid rajama vahetult pärast 13. sajandi risti- ja vallutussõdu või nende ajal (Valk 1999a: 18). Kuna kiriku ehitamiseks välja valitud maa-ala pühitseti juba enne ehitustööde algust, sobis see kohe matmispaigana kasutamiseks (Valk 1995: 75). Kronoloogiliselt võivad kirikaiaid olevad matused olla seega ka vanemad kui sealne kirik. Ken Kalling (1995: 48) on seda täheldanud Tartu Jaani kiriku vanemate matuste puhul. Valk (1995: 75) pakub sama tõlgenduse Tartu Toomkiriku kohta, kus üks luustik on leitud kivikiriku varaseima ehitusjärgu vundamendi alt. Kivikirikust varasemad matused võivad olla seotud ka

samas paigas varem asunud puidust kirikuga. Kirikaedu kasutati matmispaigana aktiivselt kuni see Katariina II ja Senati poolt 1771.–1772. aastal välja antud määrustega keelustati (Polnoye 1830: 409; 500; 691). Liivimaa kubermangu aladel seda käsku enamasti täideti, kuid Eestimaa kubermangu kirikaedadesse jätkus matmine sageli 20. sajandi alguseni (Mäesalu 2007: 88). Seetõttu leidub enamikes Järvamaa kirikaedades veel praegugi hauaplatse, mida hooldatakse, ja uus kalmistu on rajatud vahetult kirikaia kõrvale.

Ristiusu levikuga kaasnesid lisaks uutele matmispaikadele – kirikaedadele – ka muutused matmiskombestikus. Muinasaja lõpu matmispraktikad olid väga mitmekesised: kõrvuti eksisteerisid põletus- ja laibamatused ning kasutusel olid erinevad kalmevormid (Kriiska & Tvauri 2002: 242–243; Lang 2007: 243; Valk 1997: 37). Kristlike nõuete kohaselt tuli surnu mätta põletamata ja ilma panusteta², peaga läänesuunas ning sängitada hauda surilinas või kirstus (Valk 1999a: 70–76). Neid nõudeid ei saa siiski võtta absoluutsetena, kuna paljudes piirkondades toimus uute ja vanade kommete segunemine. Ka kirikaedade haudades esineb panuseid (nende arvukus võrreldes muinasaja lõpuga väheneb tunduvalt), samuti võib täheldada normist erinevat matusesuunda (Valk 2003: 218). Enamasti järgivad kirikaedades olevad matused siiski kristlikke tavaid. Seda kinnitavad ka vähesed väljakaevatud matused Järva- ja Viljandimaa kirikaedadest (vt allpool).

Kuigi matmiseks sobisid kõik kirikaia osad, väärtustati selle tsoone erinevalt. Seetõttu pole matmistihedus kogu kirikaia ühesugune. Enam olid hinnatud võimalikult kiriku juures, eriti koori ümbruses ja altarite läheduses olevad alad; ilmakaartest olid eelistatumad kiriku ida- ja lõunakülg (Jonsson 2009: 37; Valk 1999a: 18). Seetõttu on seal matmistihedus suurem, kirikaia perifeersetes osades ja kiriku põhjaküljel aga hõredam. Lisaks sellele võisid kirikaia olla ka erinevatele sotsiaalsetele, soo- või vanusegruppidele mõeldud alad. Näiteks Skandinaavias on eristatud soosegregatsioonil põhinevaid tsoone, kus mehed maeti kiriku lõuna- ja naised põhjaküljele (Jonsson 2009: 34–35). Mitmel pool Euroopas on täheldatud vanusel põhinevaid matmistsoone, enamasti koonduvad ühte kohta imikute ja laste matused (Gilchrist 2012: 205; Eibl

² Panusteks loetakse esemeid, mis on hauda asetatud kindlatel uskumuslikel põhjustel, mitte aga rõivastuse osi (Sprague 2005: 118).

2005: 232; Jonsson 2009: 36). Levinud oli ka kõrgema staatusega isikute matuste paiknemine enam väärtustatud kohtades nagu koori ümbruses või peaportaali esisel alal (Eibl 2005: 23).

Keskajal kasutati kirikaedu ka sekulaarsetel eesmärkidel. Peamiselt toimusid seal meelelahutuslikud ja kaubanduslikud üritused: laadad, pidustused, mängud ja spordivõistlused; samuti peeti koosolekuid, mõisteti kohut ja mõnel juhul võidi kirikaedadesse rajada ka elamuid (Dymond 1999: 469–470). Philippe Ariès (1974: 23) põhjendab selliseid sekulaarseid tegevusi kirikaia kui varjupaiga tähendusega, kus oldi harjutud koos käima. David Dymondi (1999: 467) arvates kasutati kirikaedu ilmalikel eesmärkidel, sest täis ehitatud linnas või tihedalt üles haritud maapiirkonnas võis see olla ainus piisavalt lage paik, kus inimesed koguneda said. Eesti kirikaedades keskajal toimunud sekulaarseid tegevusi uuritud ei ole. Seetõttu ei saa nende toimumist ei kinnitada ega ümber lükata. Erandlik näide on Viljandi Jaani kiriku lääneotsa juurest leitud 16. sajandisse dateeritud jäätmekast (Valk 2004a: 425). Samas asus see keskajal frantsisklaste kloostri (EA 2 1996: 172) territooriumil, lisaks jäi nimetatud kast seni määratletud matmisalast väljapoole (Valk 2004a: 425). Üldiselt tuleks arvesse võtta, et kirikaedades läbi viidud ilmalikud tegevused ei pruukinud endast püsivat jälge jätta, mistõttu pole nende toimumist võimalik välistada. Usun, et ka Eesti kirikaiad olid keskajal kokkusaamiskohad.

Tavaliselt on kesk- ja varauusaegne matusekiht kirikaedades arheoloogilistest kihistustest kõige paremini säilinud. Varasemad inimtegevuse jäljed ja sellega seotud ladestused on pideva hauakaevamise käigus saanud kannatada või sootuks hävinud. Uusajal ei ole aga kohtades, kus kirik on tänaseni säilinud, enamasti ulatuslikke pinnaseteid ette võetud, mistõttu on enamik matuseid jäänud puutumata. Erandiks on linnades olevad kirikaiad, mille ehitustegevusele ettejäamine on tõenäolisem. Enamikes Järva- ja Viljandimaa maakirikaedades on mullatööde käigus kokku puutunud kesk- või varauusaegse matusekihiga. Kuna tehtud tööd pole olnud ulatuslikud, viitavad matuste olemasolule segatud luud (mis pärinevad nt pealematmise käigus lõhutud matustest), mõnest kirikaiaist on avastatud ka üksikuid *in situ* matuseid (vt Lisa 1.2 ja 1.3). Ulatuslikumad kaevamised on vaatluse all olevas piirkonnas läbi viidud Viljandi Jaani kiriku kalmistul, kus aastatel 1989–1991 kaevati välja 203 matust (Valk 2004a: 427).

15 Järva- ja Viljandimaa kirikaaist on matuseid dokumenteeritud kolmes: Türi kirikaiaas kaks, Paistus kuus ja Pilistveres kaks (vt Lisa 1.3). 2011. aastal leiti ka Paide kiriku juurest kraavitööde käigus matuseid, kuid selle kohta hetkel veel aruanne puudub. Ajalehe „Postimees“ andmetel puhastati välja üheksa matust (Sulbi 2011), Tiit Schvede (Schvede 20.03.2013) väitel oli matuseid paarikümne ringis. Türi matuste puhul võib eripärasena märkida, et üks neist oli asetatud peaga ida suunas (Lõhmus & Jonuks 2007: 6). Arvestades, et tegemist on kristlikele tavadele vastupidise orientatsiooniga, oli see üsna tõenäoliselt teadlik otsus. Kuna matuste juurest ei leitud ühtegi panust, ei olnud nende täpsem dateerimine võimalik. Paistu kuuest matusest viie juurest leiti panused, mistõttu oli neid võimalik paremini dateerida: varasemad matused pärinevad 13.–14. sajandist ja hilisemad 18. sajandist (Konsa 2002). Orientatsioonilt erines III matus, mis oli asetatud peaga kirdesse. Pilistvere kirikaaist saadud kahest matusest üks on dateeritud 18. sajandisse, kusjuures mõlemad olid orienteeritud peaga lääne-edelasse (u 250° ja u 245°) (Valk 1999c: 1).

Kokkuvõttes võib öelda, et kõiki Järva- ja Viljandimaa kirikaedu on kesk- või varauusajal matmispaigana kasutatud. Arheoloogiliselt dokumenteerimata kirikaedade kalmistulisele iseloomule viitavad tänaseni säilinud hauatähised. Enamik matuseid on mulda sängitatud kristliku kombestiku kohaselt.

1.2. Matmispaigale eelnenud kihistused kirikaiaas

1.2.1. Asulakoht

Sõnaga „asulakoht“ märgitakse inimeste kunagist elupaika, kus on säilinud elutegevusele viitav arheoloogiline kultuurkiht. Leidudest võivad asulakohale viidata muinasaegne keraamika, tarbeesemed, loomaluud ning hoonete jäänused. Muinas- ja keskaegse asula vahetusse lähedusse on rajatud näiteks Järva-Madise ja Pilistvere kirik (Lätti 2004: 62; Valk 1999c: 3–4). Mõningatel juhtudel on Eestis kirikaedu rajatud ka asulakoha peale. Näiteks Viru-Nigula kirikaiaas on jälgitav 0,5 m paksune asula kultuurkiht (Tamla 1993: 21), samuti on 11. sajandi kultuurkiht leitud Tartu Jaani kirikaia all (Trummal 1974: 9; Lange 1995: 43; Tvauri 2001: 71; 212). Järva- ja

Viljandimaa kirikaedadest kerkib varasema asulakoha küsimus üles Hallistes. Inspektsioonide käigus on kirikust vahetult põhjas asuvalt põllult leitud nii käsitsikeraamikat kui ka põlenud luukilde³ (Valk 1991; Vindi 2001: 2). Savinõu tükide järgi võiks seda pidada asulakohaks, põlenud inimluud viitavad aga kalmele (Malve 2013). Põlenud luude juurest leitud kivid võivad kuuluda kivikalmele, mis on põlluharimisega lõhutud. Siiski ei saa kindlalt väita, kummaga on tegemist. Arvestades, et leitud potikildude seas esineb ka hilisemat keskaegset keraamikat, tuleb kõne alla variant, et savinõu tükid pärinevad kirikaia kõrval olnud keskaegselt, kirikaiaiga paralleelselt eksisteerinud asulakohalt ning põlenud luud varasemast kalmest.

1.2.2. Matmispaik

Matmispaik on koht, kuhu on paigutatud surnu füüsilised jäänused. Matmispaiku võib olla erikujulisi ning ristiusueelsel ajal olid siin kasutusel nii krematsioon kui ka laibamatused. Sellest lähtuvalt jagan varem kirikaedade alal paiknenud matmispaigad kaheks.

1.2.2.1. Põletusmatused kirikaias

Põletusmatuste olemasolule kirikaias viitavad põlenud inimluud, tuld saanud esemed, süsi ja tuhk (Valk 1993: 5–7). Esimese variandina püütakse neid enamasti seostada kirikaiale eelnenud matmispaigaga, kuna üldiselt nägi kristlik kombestik ette laibamatuse (Valk 2003: 218). Seda ei saa aga siiski võtta absoluutsena, kuna põletusmatused ei kadunud ei Lõuna-Eestis (Lillak 2006: 27; Valk 1993: 5) ega mujal Läänemere idakaldal keskajal päris ära (Valk 1993: 10). Seetõttu tuleb arvestada võimalusega, et kirikaedadest leitud põletusmatused võivad olla ka kesk- või varauusaegsed.

Kuna põletusmatused püsisid pikka aega, siis on nende dateerimine keerukas. Eriti problemaatiliseks teeb selle asjaolu, et tihti ei leita peale kremeeritud luude midagi, mille abil matust dateerida. Seetõttu on väga oluline pöörata tähelepanu luude

³ Leiud säilivad Tartu Ülikoolis, peanumber TÜ 41 ja TÜ 970.

leiukontekstile – kas luud asuvad *in situ* või on need pinnasetöödega segi keeratud; mille läheduses ja kuidas need paiknevad.

Kuivõrd põletusmatused kirikaaia demonstreerivad ristiusu tavadest irdumist, on samuti vaieldav. Nimelt tolereeris kirik teatud juhtudel (nt piiratud liikumisvõimaluste, kuuma-de ilmade või kiriku kauguse tõttu) surnute põletamist (Valk 1993: 10). Raske on kindlaks teha, kas tegemist oli eriolukorraga või vanade kommete jätkumisega. Panuste olemasolu keskaegsete põletusmatuste juures võiks viidata muinasaegsete praktikate jätkumisele, samas tuleb meele pidada eelnevalt välja toodud tendentsi, et ka kristlased ei pruukinud oma surnuid päris ilma panusteta matta. Ühe erijuhuna võib välja tuua võimaluse, et keskaegne põletusmatus on tulekahju ohvri matus. Osaliselt põlenud luudega matuseid on leitud Tallinna Püha Miikaeli nunnakloostrist (Tamm *et al.* 1998: 135). Sealsete matuste puhul olid luudel vaid mõned põletuse märgid, kuid välistada ei saa, et ka tugevamalt põlenud inimese säilmed koguti kokku ja maeti kirikaeda.

Põlenud luid on leitud enamikest Järva- ja Viljandimaa kirikaedadest, kus on tehtud mullatöid või arheoloogilisi inspeksioone (vt Lisa 1.2). Dateerida on neid keeruline. Paljudel juhtudel on luud tulnud välja trasside kaevamisel, mille juures pole arheoloogi olnud (nt Pilistvere (Valk 1999b) ja varasematel aastatel Halliste (Valk 1991; 1994), Kolga-Jaani (Kustin 1972), Türi (Prüssel 1986)). Seetõttu piirdub informatsioon ülestähendusega, et leiti põlenud luid. Ka Paistu kirikaaia arheoloogilise järelevalve käigus leitud üksikud põlenud luukillud ja söetükid (Konsa 2002) ei luba oma vähesuse tõttu kaugemaid järeldusi teha. Kindlama dateeringuta on ka Valgu poolt Pilistverest leitud põlenud inimluud, kuna nende juurest ühtegi leidu ei saadud⁴ (Valk 1999c: 2; 4). Enam ruumi tõlgendamiseks on pakkunud Suure-Jaani kirikaed, kus väikeselt alalt koguti mitumullahunnikutest palju põlenud luukilde. Luude väga erinev põletusaste ja kontsentreeritus väikesele alale, viitab Tõnno Jonuksi (2007: 4) arvates sekundaarsele põlemisele – võimalus, et hilisema tuletegemise käigus on pinnases olnud luud ära põlenud. Sarnast lahendust on Mari Lõhmus ja Jonuks pakkunud ka Türi kirikaaia pärinevate põlenud inimluude puhul. Segatud kihist leitud põlenud luid polnud võimalik täpsemalt dateerida. Arvestades nendega koos leitud söetükke ja fakti, et samast kohast 1986. aastal

⁴ Valk lisab aruandes, et põletusmatused kuuluvad pigem muinas- kui keskaja konteksti (Valk 1999c: 2, 4).

leitud luud⁵ olid väga erineva põletusastmega (Prüssel 1986), pakuvad arheoloogid, et tegemist võib olla algsete laibamatuste luudega, mis on näiteks 19. sajandi lõpu või 20. sajandi alguse remonttööde käigus saanud tuld (Lõhmus & Jonuks 2007: 7). Hiljem on Lõhmus arvanud, et selline järeldus vajaks siiski tugevamaid argumente⁶.

Kokkuvõttes on keeruline otsustada, kas tegemist on kesk- või muinasaegsete põletusmatustega. Kuna põlenud inimluid esineb paljudes kirikaedades, võib järeldada, et see viitab mingile üldisemale praktikale – kõne alla tulevad variandid, et keskajal esines põletusmatuseid enam, kui me seda arvame või siis oli levinud kirikaedade rajamine varasemate kalmete peale. Viimast väidet toetab Armin Rudi (2003: 100), kes arvab, et kiriku rajamine varasemale kalmistule oli levinud, kuna sellega kaasati uude ideoloogiasse varasema maailmapildi elemente ning samas demonstreeriti kristlikule ajale eelnenud religioossete keskuste allutamist. Ma ei julgeks seda tõlgendus Järva- ja Viljandimaa kirikaedadele üle kanda. Kui Rudi (2003: 100) väidab oma töös, et „Eesti 23 varaselt kirikutega seonduvalt leiukohalt on 15 juhul saadud leide, mis suurema või väiksema kindlusega viitavad kirikutele eelnenud muinasaegsetele matmiskohtadele“, siis ühestki Järva- ega Viljandimaa kirikaiaist pole saadud kindlalt muinasaega dateeritavaid leide. Pilistverest leitud trapetsikujuline ripats ja kaks pronksspiraali⁷ võivad Valgu (1999c: 3–4) järgi olla seotud ka muinasasula ääreala või mõne vallutusjärgse 13. sajandi matusega.

1.2.2.2. Varasem laibakalmistu

Kuigi muinasaja lõpul domineeris Eesti aladel surnute matmine põletatult, hakati laibamatust kasutama juba 10. sajandil ning 11. sajandiks⁸ olid olemas juba terved laibakalmistud (Kriiska & Tvauri 2002: 243; Valk 1999a: 63). Seetõttu võis keskaegsele kirikaiale eelneda ka varasem laibakalmistu. Ristiusu-eelsele laibakalmistule võivad viidata panuste muinasaegne eripära ja rohkus ning lääneorientatsioonist erinev matmissuund. Terviklike panustega matuste kõrval võivad varasemale laibakalmistule osutada ka segatud materjali hulgas esinevad arvukad muinasaegsed ehteid ja/või panused.

⁵ Leiud säilivad TLÜ AI-s, peanumber AI 5389.

⁶ M. Lõhmus suuliselt autorile 06.03.2012.

⁷ Leiud säilivad TÜAK-s, peanumber TÜ 818.

⁸ Lääne- ja Saaremaal hakkavad laibamatused enam levima hiljem, 12.–13. sajandil (Mägi 2002: 24–25).

Järva- ja Viljandimaa ei paku kindlaid näiteid kirikaiale eelnenud laibakalmistu kohta. Juba eespool mainitud Pilistvere kirikaia kohta on Valk (2003: 217) arvanud, et selle kohal võis asuda varasem laibakalmistu. Samas möönab arheoloog, et kindlad tõendid puuduvad. Sama on Valk (1999a: 97) väitnud Kolga-Jaani kirikaia kohta. Sealt pärit esemeid uurinud Rudi (2003: 87) leiab, et on üsna ebatõenäoline, et tegemist võis olla kristlikule ajale eelneva maa-aluse kalmistuga, pigem võivad varased leiud pärineda kirikaia alal asunud 13. sajandi külakalmistult. Orientatsiooni poolest silmatorkavad matused on leitud Paistust ja Türit. Paistu matus III puhul oli naise surnukeha asetatud hauda peaga kirdesuunas, rinnakuluul asetses vitssõlg⁹ (Konsa 2002). Konsa (2002) on arvamusel, et matus kuulub kirikaia vanimasse, 13. sajandi matusekihti, sellega nõustub ka Rudi (2003: 95). Türi kirikaiaist pärit matus I puhul oli surnu hauda asetatud peaga idasuunas, panuseid tema juurest ei leitud, mistõttu polnud ka täpsem dateerimine võimalik (Lõhmus & Jonuks 2007: 6).

Varasema laibakalmistu olemasolu on oletatud mitmetes teistes Eesti kirikaedades. Üheks selliseks on Valjala kirikaed Saaremaal, kus 1971. ja 1973. aastal kaevati välja kaks lääneorientatsioonilist väga rikkalike panustega naisematust ning peaga põhjasuunda maetud mees, kelle juurest leiti 12.–13. sajandisse dateeritud mõõk (Selirand 1973: 1–2; 5–8). Selirand (1973: 9) pakub, et hauad kuuluvad samas paigas 12. sajandil asunud muistsele kalmistule, mille peale on hiljem rajatud kirik. Arvestades luustike paiknemist kiriku vundamentide lähedal, on Mägi (2002: 65–66) ja Rudi (2003: 70) pigem arvamusel, et tegemist on kirikaia kõige varasema perioodi matustega. Ka Tallinna Niguliste kiriku juurest 1999. aastal leitud nelja matuse puhul, millest kaks olid rikkalike panustega ja ehete põhjal paigutati 12.–13. sajandisse, pole selge, kas need on kirikaiaist varasemad (Talvar 1999: 89). Kokkuvõttes on mitmel pool Eestis, sealhulgas ka Viljandimaal, oletatud, et keskaegne kirikaed võidi rajada varasema kalmistu peale, kuid kindlaid tõendeid pole selle kohta leitud.

⁹ Leiud asuvad TÜAK-s, peanumber TÜ 999.

1.2.3. Looduslik pühapaik

Looduslikud pühapaigad on inimeste argitegevusest vähe mõjutatud kohad, veekogud, puud või kivid, millega seostub usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid andmeid. Arheoloogias tekitavad taolised paigad küllaltki palju probleeme. Enamasti puudub neil arheoloogiamälestise põhitunnus – kultuurkiht. Peamise teabe nende kohta saame pärimusest. Pühapaigad asuvad maastikul „erilistes“ kohtades, tavaliselt kõrgemates paikades, eristudes ülejäänud maastikust. Näiteks võib pühapaigale viidata veidra kujuga puu, samuti võib püha olla mõni allikas või (jäljega) kivi.

Kuna muinasaegsed pühapaigad on raskesti tuvastatavad, pole kerge leida ka seoseid nende ja kirikute vahel. Mõnel juhul on säilinud pärimusteadet sellest, kuidas kiriku asukohal on varem paiknenud pühakoht või erilise tähendusega looduslik objekt. Nii on näiteks Halliste kiriku kohta teade, et selle juures kasvas puu, kus inimesed end arstimas käisid (Tõnisson 1931: 54). Jaan Jung (1910: 11) on Türi kiriku kohta arvanud, et see on rajatud varem samas paigas asunud Thori austamise kohale ja seetõttu on sealne kirikaed muinsuskaitse registris arvel kui „Türi kirikuaed ja ohverdamiskoht“ (mälestise nr 4026 (MKA register)). Priit Lätti (2004: 63) mainib oma lõputöös, et ka Ambla ja Järva-Peetri kirikute juures on teada ohvrikohad ning Koeru kirik seostub hiie- ja ohvripaigaga. Pärimusteadetesse tuleb siiski suhtuda tugeva allikakriitikaga ning arvestada, et tegemist võib olla sekundaarse pärimusega.

Vaadeldes keskaegsete kirikute (kirikaedade) paiknemist maastikul, on need tihti rajatud kõrgemale kohale, ning nende läheduses on kas allikas või jõgi (Jonuks 2009: 321). See kirjeldus sobib hästi ka muinasaegsele pühapaigale, kuid arvesse tuleb võtta, et kõrge asukoht valiti tõenäoliselt pigem kiriku ülimuslikkuse demonstreerimiseks ning vee lähedus oli oluline ristimistalituse jaoks (Jonuks 2009: 321–322; Rodwell 2005: 171–172). Enam on eel-kristlike pühapaikade ja kirikute omavahelist paiknemist uuritud Skandinaavias. Anders Andrén (2013) toob näiteid kirikutest, mis on rajatud varasema rituaalse tegevusega seonduvasse kohta. Autori arvates oli selle eesmärk kaasata varasem tähtis paik uude süsteemi ja demonstreerida antud piirkonna kristianiseerimist (Andrén 2013: 42). Eestis pooldab sarnasugust mõtteviisi Jonuks (2009: 320), kes arvab, et kirik võidi rajada varasemasse pühakohta selleks, et saavutada parem kontroll tolleaegse kultuurmaastiku üle. Eeltooduga sarnase seisukoha on esitanud ka Lätti (2004:

63), kes pakub, et kirikaedu võidi rajada juba olemasolevatesse pühakohtadesse lootuses, et kohalikud niimoodi uut kultuuri ja usku kiiremini tunnustavad.

1.2.4. Varasem sakraalhoone

Suure ja võimsa, meile praegu tuttava kivikiriku rajamine oli kulukas ja ajamahukas ettevõtmine, seetõttu ehitati mitmel pool esimesena väike puidust pühakoda. Hiljem on puukirikute asemele rajatud kivikirikud, mida aastasadade jooksul uuesti üles või ümber ehitatud, enne kui need said sellise ilme nagu me tänapäeval näeme.

Suure tõenäosusega on varasemate kirikute vundamendid hilisema hoone all säilinud. Tavaliselt rajati uus pühakoda suuremana vana peale ja esimese kirikuga seotud müürid kaasati uude ehitisse või jäeti selle sisemusse. Juhul kui hoone suurst on vähendatud või selle asetus on muutunud, jäävad varasema kiriku müürid kirikaia alale (Rodwell 2005: 145; 168). Eesti puhul on varasema kiriku jäänuseid leitud vaid kirikute seest. Näiteks Paide kirikust on avastatud vundamendid, mis võivad kuuluda sellele eelnenud puitkirikule (Kadakas 2008: 17–18; 31) ja Tartu Jaani kiriku kaevamisel tulid 1988.–1990. aastal välja puitkiriku jäänused (Lange 1995: 43). Halliste keskaegse kiriku säilmed avastati 1978. aastal ehitusarheoloogilistel kaevamistel (Alttoa 1983: 133). Ka Viljandi Jaani kirikule eelnenud pühakoja jäänused on säilinud ja selle ümara koorilõpmiku vundament on praeguses hoones eksponeeritud (Valk 2004a: 425).

2. Kirikaedade arheoloogiline uurimine

Peatüki eesmärk on välja tuua seni kajastamist leidnud uurimisprobleemid ja nende lahendamiseks kasutatud meetodid. Alljärgnev on struktureeritud valdkondade kaupa – kõigepealt on esitatud teemad, mida kirikaedadega seoses käsitletakse ning seejärel on välja toodud erinevad viisid, kuidas kirikaedu on uuritud. Piirkondlikult kaasan peatükki ka Euroopas toimunud arutlused, eelkõige on rõhk aga Eestis tehtul.

2.1. Ehitised

Kirikute arheoloogilisel ja ehitusajaloolisel uurimisel on põhirõhk hoone kujunemise väljaselgitamisel. Vastuseid otsitakse küsimustele hoone algse planeeringu, erinevate ehitusetappide ja võimalike varasemate pühakodade kohta. Enamasti on kirik piirkonna vanim säilinud hoone (Rodwell 2005: 49). Selgitades välja kiriku rajamise ja ümberehituste aja ning iseloomu, võib leida seoseid laiema asustuse kujunemisega uuritavas piirkonnas. Kuna kirikuhoonest sõltus ka matmisala paiknemine ning matmistihedus (vt ptk 1.1), on pühakojade asendi ja suuruse teadmine oluline ka kirikaia struktuuri uurimisel. Lisaks pühakojale võib kirikaiast leida teiste hoonete – näiteks kabeli, elamu või kellatorni – jäänuseid.

Kiriku ehitusetappide väljaselgitamiseks kasutatakse mitmesuguseid meetodeid. Uuritakse hoone vundamente, müüride paksust, mördi koostist, kasutatud kivide päritolu ja nende töötlemise eripärasid (Butler 2001: 56). Teabe saamiseks ei ole alati tarvis läbi viia kaevetöid. Näiteks saab mördiproovi koostise alusel luua suhtelisi kronoloogiaid sidumaks sama ehitusetapi müüre omavahel. Ehitusmaterjali päritolu ja töötlemistehnika uurimine võimaldab teha järeldusi ehitaja ja ehitustehniliste mõjutuste

kohta. Horisontaalse stratigraafia ehk krohvi- või värvikihtide ladestusjärjestuse abil saab erinevad müüriosad paigutada omavahel suhtelisse kronoloogiasse ja tuvastada ehitusetappe (Kadakas 2001: 22–23; 31). Sõltuvalt müüride säilivusastmest ja uurimisprobleemist võivad väärtuslikku informatsiooni anda arheoloogilised kaevetööd, mille käigus avatakse vundamente ja müüre ning jälgitakse ehitusjärkude stratigraafiat. Seda destruktiivset ja kulukat tegevust võetakse reeglina ette kiriku ümberehituse käigus.

Huvi kirikute restaureerimise vastu tärkas Suurbritannias ja ka mõnel pool mujal Lääne-Euroopas 19. sajandil (Andersson *et al.* 2007: 20; Butler 2001: 56), kuid uurimine piirdus taastamistöödeks vajaliku informatsiooni kogumisega. Aja jooksul on arheoloogide huvi kirikute vastu kasvanud, samuti on laienenud käsitletavate teemade ring. Arusaamiseni, et kirikutega tegeledes tuleb tervikpildi saamiseks paralleelselt pöörata tähelepanu nii arheoloogilisele kui arhitektuurilisele küljele, jõuti alles 20. sajandi lõpus (Rodwell 2005: 34).

Kirikute arheoloogiline uurimine on Eestis olnud küllaltki ebaühtlane. Varasematel aastakümnetel on Järva- ja Viljandimaa kirikaedades kaevatud peamiselt arhitektuuriajaloolaste poolt. Nii Halliste kiriku taastamisele 1978. aastal kui ka Viljandi Jaani kiriku ümberehitamisele 1980. aastate algul eelnesid põgusad ehitusarheoloogilised uuringud (Altoa 1981; 1983). Ka Viljandi Jaani kiriku maa-aluste ruumide kaevamisel oli arheoloogiline järelevalve olemas, kuid kaevamistest pole seni aruannet, teadaolevalt pole sealt leitud materjal ka säilinud (vt Valk 2004a: 424). Järvamaal asuvat Ambla kirikut on uurinud Villem Raam (vt Raam 1986). Viimase kümne aasta jooksul on kirikute kaevamise puhul hakatud enam tähelepanu pöörama kultuurkihile ja selle seostamisele ehitusjärkudega. Näiteks toimusid Türi ja Paide kirikupõranda rekonstrueerimisel ehitusarheoloogilised uuringuid, mille tulemusena saadi teavet kiriku ehitusetappide kohta (Lange 2002; Kadakas 2008). Paistu kiriku vundamentide kohta saadi detailsemat informatsiooni drenaažitorustiku paigaldamise eel toimunud uuringute käigus (Konsa 2002).

Kirikaias võivad säilinud olla posti-, tellingu-, piilari- või müürijäänused, samuti leiduda kirikuehitusega seotud rusu või katuse jäänuseid. Lahtine materjal võis sinna jääda juhuslikult kiriku ehitus- või parandustööde ajal või kuhjuda kiriku lagunemise

käigus. Müürid võivad olla seotud varasemate kiriku etappide või teiste kirikaaia paiknenud hoonetega (vt ptk 1.1).

2.2. Matuste uurimispotentsiaal

Peamiselt olid kirikaia keskajal matmispaigad. Matused koosnevad mitmetest erinevatest elementidest (panused, kirstud, inimsäilmed jt), mis kõik on uurimismaterjalina olulised. Antud alapeatükk on jagatud kaheks: kõigepealt on välja toodud matuste erinevate elementidega seonduvad uurimisküsimused, teises osas käsitlen laiahaardelisemaid ühiskonda puudutavaid teemasid, mida matuste abil uuritakse.

2.2.1. Üksikküsimused ja elemendid

Inimsäilmed on kirikaedade kaevamisel põhiline leiuväine. Luustike uurimispotentsiaali mõisteti juba 1970. aastatel, ning viimasel ajal on nende analüüsimisele üha enam tähelepanu pööratud (Luby 2000: 376). Skeletiuuringutega saab teavet inimese toitumise, tervise, haiguste ja elustiili kohta, üldisemas plaanis saab uurida demograafiat, majandust ja keskkonda (Larsen 1997: 2; Mays 2006: 179). Eestis pole luustike uurimine olnud järjepidev, enamasti on tegemist üksikute juhtumiuuringutega. Viimastel aastatel on näiteks paleodemograafiliselt analüüsitud Tartu Püha Jüri kalmistu luumaterjali (Aguraiuja 2008) ning paleopatoloogilisest vaatenurgast käsitletud mitmetest Eesti kirikaedadest pärinevaid matuseid (Malve 2010; Malve *et al.* 2012a; 2012b). Luude keemilist koostist on toitumise uurimise eesmärgil määratud Pärnu Jaani kiriku kalmistu 16.–18. sajandi matuste puhul (Allmäe *et al.* 2012). Isotoopanalüüse Eesti keskaegsete kirikaedade materjalide põhjal veel tehtud ei ole, kuigi just need võivad anda senisest erinevat teavet keskaegse elanikkonna kohta. Näiteks on Sigtuna (Rootsi) kalmistutelt pärineva luumaterjali isotoopanalüüside abil tehtud järeldusi surnute staatuse kohta eluajal (Kjellström *et al.* 2009: 2691). Osteoloogiliste meetodite abil on aga püütud leida seoseid tervise ja sotsiaalse positsiooni vahel ning uuritud keskaegse Sigtuna elamistingimusi (Kjellström *et al.*

2005: 87–88). Luumaterjali uurimine annab terviklikuma pildi sellest, kuidas erineva staatusega inimesed keskajal elasid.

Inimsäilmeid saab kasutada ka dateerimiseks. Absoluutse dateerimismeetodina on radiosüsiniku meetodit laiaulatuslikult kasutatud alates 1990. aastatest (Bayliss 2009: 125). Üha enam on seda rakendatud ka Eestis. Inimluude dateerimine võimaldab ajaldada ka matuseid, milles teisi dateeritavaid materjale pole.

Tähelepanuta ei tohiks jätta ka segatud inimluid. Haulohus võivad paikneda pealematmise käigus segatud matustest pärinevad luud. Luude stratigraafilised seosed võimaldavad määrata matmisjärgnevust (Sellevold & Hommedal 2008: 78). Segatud luud on olulised ka paleodemograafilistes uuringutes, võimaldades täpsemalt määrata kirikaeda maetud indiviidide minimaalset arvu (White 2000: 291). Samuti esineb segatud luude hulgas tihti lastematustest pärinevaid luid (Sellevold & Hommedal 2008: 82), mille analüüsi kaasamine muudab demograafilise pildi realistlikumaks. Lisaks sellele võib segatud materjali hulgas esineda patoloogiaid, mis tervete luustike hulgas puuduvad.

Maetu kehaasendiga seoses on enim tähelepanu pööratud **käte** paigutusele, püütakse leida kindlat mustrit käteasendi muutumises ajas. Samuti saab uurida tavasid ja nõudeid konkreetsete käteasendite valikute taga. Erinevate käteasendite paigutamine ajalisse järjestusse ja selle abil matuste dateerimine pole enamasti võimalikuks osutunud. Baieri matustega tegelenud Florian Eibl (2005: 226, 228–229) nendib, et käteasendid küll muutusid 9.–15. sajandil, kuid varem kasutusel olnud paigutust kasutati paralleelselt uutege, mistõttu kindlaid seoseid ajaperioodi ja käteasendi vahel ei ole. Rootsi uurija Lars Redin (1976) koostas käteasendite muutuste abil Lagmanshejdani kirikaia suhtelise kronoloogia. Autor rühmitas matused käteasendite alusel ja analüüsis haudade paiknemist kirikaia, seotust kirstude ja panustega. Valk analüüsis surnute käteasendit külakalmistute kontekstis ja jõudis järeldusele, et kuigi teatud perioodil olid mõned asendid populaarsemad, esines käte erinevat asetust läbi terve keskaja (Valk 1999a: 70–71). Kuigi käteasendite varieeruvus ei anna teavet matuste dateeringute kohta, ei tähenda see, et käte paiknemist ei peaks dokumenteerima. Sealjuures tuleks tähelepanu pöörata asjaolule, et käte asetuse ei pruukinud olla algne. Need võisid liikuda kirstu liigutamisel või surnu lagunemise algstaadiumis (vt nt Duday 2006). Enam võiks

süveneda ka põhjustesse miks käsi ühel või teisel viisil asetati. Samuti võiks uurida, kuidas olid paigutatud erinevatesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate surnute käed. Eibli (2005: 230) ja Redini (1976: 180–182) arvates võib paralleele tõmmata surnu käteasendi ja figuraalsete hauaplaatide vahel ning otsida käteasendist sümbolismi. Järeldusteni jõudmiseks tuleb käteasendite uurimist kombineerida teiste andmetega (nt dateeringud, panused) ning arvesse võtta laiemat konteksti.

Haudades olevad **panused** on olulised esemeuurimuse seisukohalt. Nende abil loodud esemetüpoloogiad võimaldavad matuseid periodiseerida. Kuna kristlike matuste juures leidub esemeid vähe, tuleb nende põhjal saadud dateeringutesse ettevaatlikult suhtuda, kuid mingi orientiiri annavad need siiski. Lisaks sellele võivad panused anda informatsiooni maetu sotsiaalse kuuluvuse kohta.

Keskajal kasutati nii **kivist kui ka puidust kirste**. Ehkki Saksamaal on kivikirste vahel kirikaedadest leitud (Eibl 2005: 237), on Eestist teada vaid puidust kirstud. Eriti hästi säilinud puitkirste on võimalik kasutada dendrokronoloogiliseks dateerimiseks. Näiteks on sel viisil dateeritud Baieri Landshuti kirikaiast (Eibl 2005: 224–225) ja Eestis Tartu Jaani kirikust (Läänelaid 2002) pärinevat kirstupuitu. Puitkirstude puhul saab uurida nende konstruktsioone ja selgitada välja kasutatud puiduliigi. See omakorda annab vihjeid nende valmistajate ja kasutajate kohta. Näiteks on Trummal (1974: 8) Tartu Jaani kirikust leitud hästi töödeldud kirstudest järeldanud, et need kuulusid linna jõukamatele kodanikele. Hiljem on Jaani kiriku kirstudega tegelenud Udo Tiirmaa (1997), kes võrdles hästi säilinud kirste etnograafilise materjaliga Eestist ja Lätist, jõudes järeldusele, et samad kirstutüübid on püsinud kasutusel varasest keskajast 19.–20. sajandini.

Juhul kui kirstulaudu pole säilinud, võivad kirstu kasutamisele viidata kõdupuidu viirud, naelad või mõned muud kirstu metallist osad (nt kaunistused või kandesangad). Samas tuleb silmas pidada, et puidust kirstude valmistamisel ei kasutatud alati raudnaelu, kirstulauad võisid olla ka tappide abil ühendatud (Rodwell 2005: 180–182). Kirstu olemasolule viitavad ka haualohu kuju ja surnu kehaasend.

2.2.2. Ühiskonnapeegeldused

Tolleaegse ühiskonna uurimine matuste kaudu on üks olulisemaid kirikaedadega seotud teemasid. Sealjuures püütakse suure hulga üksikmatuste analüüsimise abil näha laiemat, ühiskondlikku pilti. Alates 1960ndatest hakati Skandinaavias ühe indiviidi asemel keskenduma sotsiaalsetele struktuuridele (Jonsson 2009: 34). Eestis püüdis Trummal 1969. aastal Tartu Jaani kirikaaist saadud materjali analüüsides teha järeldusi maetute sotsiaalse tausta kohta (Trummal 1974: 29). Materjali vähesuse tõttu kaugeleulatuvaid järeldusi siiski veel ei tehtud. Viimastel kümnenditel on lisandunud uusi uurimisvõimalusi, mistõttu mineviku-ühiskondade teema on uuesti aktuaalseks muutunud. Heaks näiteks on arheoloogia ja antropoloogia meetodite kombineerimine. Tartu Jaani kiriku matuste antropoloogilisi ja kranioloogilisi määranguid (Kalling 1995: 53–55) haudade asukoha ja neist saadud panustega kõrvutades teeb Valk (2004b) järeldusi linnas toimuvate kultuuriprotsesside kohta. Millised olid erinevad sotsiaalsed grupid ja nende päritolu, kuidas muutusid maalt linna saabunud inimeste matmiskombed ja nägemus teistsuolusest? Näiteks moodustub maalt linna saabunud eestlastest eraldi kogukond, nn linna-eestlased, kelle matmiskombed on tugevasti mõjutatud kristlusest ja kes rõhutavad oma etnilist kuuluvust vähem (Valk 2004b: 111). Ühiskondlike olude uurimisel on oluline analüüsi kaasata erinevaid matuste elemente (vt ptk 2.2.1). Nii on ka hauatähised siin informatiivsed: nt on Eestis trapetsiaalsete hauaplaatide kaudu käsitletud ristiusu-eelse sotsiaalse hierarhia küsimust (Markus 2003: 107; 117).

Kristianiseerimise temaatika on keskaja arheoloogiaga tegelejatele alati huvi pakkunud. Kirikud ja kirikaiad, mis uue usuga kaasas käisid, pakuvad head võimalust uurida, kuidas ja millal uute kommete vastuvõtmine toimus. Eestis tõusis see temaatika esile 1990. aastate keskpaigas seoses rahvusvahelise projektiga „*Culture Clash or Compromise?*“. Valk vaatleb matmiskommete muutumist seoses kristianiseerimisega ja jõuab järeldusele, et Põhja- ja Lääne-Eestis mindi ristiusule üle teistmoodi kui Lõuna-Eestis, nähes selle põhjusena kohaliku kõrgklassi erinevat rolli (Valk 2003: 219–221). Lõuna-Eestis, kus kohalik eliit võimult tõrjuti, asendusid vanad kombad sünkretistlikega; Põhja- ja Lääne-Eestis säilitas kohalik eliit aga vähemalt osaliselt oma positsiooni, nende eeskujul mindi küllaltki kiiresti üle “euroopalikule” matmiskombestikule (samas).

Marika Mägi (2002) käsitleb oma doktoritöös muinasaja lõpu Saaremaa ühiskonda ja ristiusustamise temaatikat, sh matmiskombestiku muutumist kirikaedade materjali põhjal. Kohaliku elanikkonna rolli kristliku ideoloogia levikul on maakirikaedadest pärineva leiumaterjali alusel analüüsinud Rudi (2003). Viimati on kristianiseerimise teemal kirjutanud Jonuks (2009: 307–310), kes käsitles oma doktoritöös põgusalt ristiusu levikuetappe Eestis.

2.3. Kirikaia kui matmisala struktuur

Kirikaia struktuuri uurimine võimaldab jälgida, kuidas matmisala on kujunenud, muutunud ja kuidas kirikaia tsoonid üksteisest erinevad.

Kirikaia kui ruumi analüüsimine võib anda mitmekülgset teavet ümberkaudse piirkonna kohta. Informatsiooni saamine on aga mitmel põhjusel keeruline. Esiteks toimuvad kirikaedades enamasti väikesemahulised kaevamised, mis ei võimalda teha üldistavaid järeldusi kirikaia ülesehituse ja arengu kohta (Rodwell 2005: 167). Teiseks on Eibl (2005: 224) välja toonud, et enamik kirikaedade saadud leide pärinevad kiriku vahetust ümbrusest, perifeersetest osadest teame väga vähe. Ent leidub ka suuremas ulatuses uuritud kirikaedu (nt Raunds'i maakirikaed Northamptonshire'is Suurbritannias (Boddington 1978)). Eestis on peaaegu täielikult läbi kaevatud Tartu Jaani kiriku sisemus ja ka suur osa kirikaiast (Russow *et al.* 2006: 177). Sealt pärinevast materjalist põhjalikum kokkuvõte puudub, küll aga on süvitsi uuritud varasemaid matuseid (samas).

Kirikaia suuruse ja kujunemise seisukohalt on väga informatiivsed kirikaia piirded. Seda on rõhutanud ka Rodwell (2005: 169), kelle sõnul olid keskaegsed kirikaiad enamasti müüri või aiaga ümbritsetud; analüüsides „piirete olemust, konstruktsiooni ja suhet ümbritsevaga on võimalik vaadelda kirikaia kui suletud ruumi kujunemist“. Piirete uurimisel esineb mitmeid probleeme. Esiteks ei pruugi keskaegsed piirded tänaseni säilinud olla või siis asuvad need uusaegsete müüride all. Nii on kõigil Järvamaa, samuti Viljandimaal Kolga-Jaani, Pilistvere ja Suure-Jaani, kirikaedadel uusaegsed, 19. sajandil valminud piirdemüürid (MKA register). Juhul, kui keskaegsed piirded ka (osaliselt) säilinud on, paiknevad need pinnases. Väljakaevamisele pakuvad

alternatiivi mitte-destruktiivsed meetodid. Näiteks kasutati 1996. aastal Viljandi kultuurikihi uurimisel georadarit, mille abil leiti võimalik keskaegse linnakiriku piirdemüür (Valk 1996: 18). Väljakaevamiste käigus leiti Viljandi Jaani kiriku piirete jäänused. 1990. aasta kaevamistel lõikus trassiga maakividest vundament, millest väljapool enam lahtiseid luid ei tuvastatud, mistõttu võiks tegemist olla kirikaia piirdemüüriga (Valk 2004a: 427).

Hauatähiste abil on võimalik teha järeldusi **kirikaia struktuuri** kohta. Samuti võivad need olla abiks matuste dateerimisel. Eestis on keskaegsetest hauatähistest säilinud trapetsikujulised hauaplaadid, mida võib leida nii kirikaedadest kui ka sekundaarses kasutuses ehituskividenä kiriku seintesse või põrandasse müürituna (Markus 2003: 107). Neid esineb vaid Lääne-Eestis ja Saaremaal (vt Markus 2003; Sipelgas 2000). Lisaks trapetsiaalsetele on keskaegseid hauaplaate paljudes teistes kirikutes ja kloostrites (Tallinnas olevatest vt Loit 2006). Hauatähiste vähesus on tingitud asjaolust, et üksiku haua märgistamine kiviristiga polnud keskaegses Euroopas kohustuslik ning seetõttu jäi see komme Põhja-Euroopas, mh Eestis, võõraks – üksikut või perekonna hauda tähistavad ristid ilmuvad siinsetele aladele alles pärast reformatsiooni (Valk 1999a: 19). Viljandimaal on selle heaks näiteks Suure-Jaani kirikaia asunud rõngasrist¹⁰, millesse on raiutud aastaarv 1598, nimi ANNE RATCCEP ning kujutatud pesukurikas (Bollman 1926). Kas hauad olid tähistatud orgaanilisest materjalist tähistega (näiteks puidust ristidega), pole teada, kuna need ei säili. Valk (1999a: 68) on oma doktoritöös välja toonud, et mõnedes kalmistutes võib täheldada haudade ridu, mis võib viidata sellele, et hauad on kunagi tähistatud olnud. Tähiste olemasolule võiksid viidata ka Hargla kalmistu haulohud, mis moodustasid küllaltki sirge joone (Malve *et al.* 2012: 191). Kirikaia struktuuri selgitamiseks oleks vaja arvukamalt hauatähiseid ning need peaksid paiknema oma algsel kohal.

¹⁰ Alates 1970ndatest asub rist kirikus (MKA register).

3. Kirikaiad kaitstava mälestisena Järva- ja Viljandimaa näitel

Kirikaedade kaitsmine mälestisena sõltub väga palju sellest, mida nende puhul väärtustatakse ja säilitamisväärsaks peetakse. Antud peatükk põhineb intervjuudel, mille eesmärk oli teada saada:

- millised on kirikaedade väärtused erinevate huvigruppide – muinsuskaitseinspektorite, arheoloogide, vaimulike – arvates?
- millised on peamised probleemid seoses kirikaedade kaitsmisega?

Intervjuudes saadud vastuste iseloomu põhjal olen peatüki jaganud kaheks. Esimeses alapeatükis keskendun kirikaedadele kui osale kultuuripärandist. Kõigepealt võrdlen erinevate huvigruppide poolt välja toodud kirikaedade väärtusi. Alapeatüki teises osas käsitlen kirikaedade hooldusprobleemi ja sellest lähtuvalt kogukonna suhtumist kirikaedadesse. Teine alapeatükk keskendub kolmele juhtumiuuringule, mille abil püüan näidata, kuidas kirikaedade kaitsmine toimib ja milliseid probleeme esineb. Lisaks juhtumitele toon välja teisedki intervjuudes tõstatatud probleemid.

3.1. Kirikaed kui osa kultuuripärandist

3.1.1. Kirikaedade väärtused

Väärtused, mille intervjuueeritavad välja tõid, kattusid paljuski ning need võib jagada kolme gruppi. Esiteks toodi välja kirikaedades olevad elemendid ja nendega seotud

väärtused. Teiseks rõhutati kirikaedade kui ruumi miljööväärtust. Kolmandaks toodi välja kirikaedadega seonduv tunnetuslik tasand. Selleks, et väärtusi paremini võrrelda, koostas in ülevaatliku tabeli (Tabel 1). Esimeses tulbas on kirja pandud MuKS-is välja toodud väärtused, mis teevad kinnis- või vallasasjast mälestise. Teistes veergudes on kirjas väärtused, mida muinsuskaitseametnikud, arheoloogid ja vaimulikud kirikaedadele omistavad.

Tabel 1. Kirikaedade väärtused järjestatuna tähtsuse järjekorras, alustades enim rõhutatutest. Ühesugused väärtused on tabelis värviliselt välja toodud.

MuKS (§ 2)	Muinsuskaitse- ametnikud	Arheoloogid	Vaimulikud
Ajalooline	Kultuuriline	Ajalooline	Pühadus
Arheoloogiline	Arhitektuuriline	Arheoloogiline	Ajalooline
Etnograafiline	Arheoloogiline	Kultuurilooline	Tunnetuslik
Linnaehituslik	Ajalooline	Teaduslik	Miljöoline
Arhitektuuriline	Kunstiline	Ajalooline- maastikuarhitektuuriline	Pärandi säilitamine
Kunstiline	Teaduslik	Keskkonnaline	
Teaduslik	Keskkonnaline/ miljöoline	Religioosne/tunnetuslik	
Usundilooline	Pühadus		
Muu kultuuriväärtus	Topograafilised ja geograafilised aspektid		

Kirikaiad on kihilised muistised mitmes mõttes. Esiteks arheoloogiliselt, kuna kirikaedadest võib leida eriaegseid ladestusi (vt ptk 1). Muinsuskaitse arheoloogiamälestiste peainspektor Ulla Kadakas (Kadakas 28.03.2013) nentis, et „.../keskaegsete või varauusaegsete kirikaedade kaevamise puhul ei saa arheoloogilisest mitmekihilisusest ei üle ega ümber /.../“. Arheoloog Valk (Valk 29.03.2013) oli samuti arvamisel, et spetsialistide poolt mitmekihilisust tajutakse ja sellega arvestatakse.

Teiseks on kirikaiad mitmekihilised nendes sisalduvate elementide poolest. Kirikaedades leidub erinevaid ehitisi (nt kabelid), rajatisi (piirdemüürid) ja esemeid

(hauatähised), mis üksikuna kuuluksid erinevate mälestiseliikide alla (tihti on need ka eraldi kaitse all). Niisiis sõltub kirikaedade olulisus selles olevate elementide väärtustest. Arheoloog ja vaneminspektor Rudi (Rudi 03.04.2013) kirjeldas kirikaedade väärtusi järgnevalt: „*Kirikaedade puhul on väga oluline nende kultuuriline pool, mis on väga tihe. Kogu kirikaedade kujunemislugu, algusest peale. Samuti on väärtuslik nende praegune struktuur. Seal asuvad väikesed elemendid nagu ristid, ausambad, hauapiirded. Samuti on oluline sealne ajastute mitmekesisus, mis on väga suur, kuna tegemist on teatavasti väga pikaaegselt ja intensiivses kasutuses olnud alaga. Muinsuskaitse pöörab sellele kõigele tähelepanu.*“ Kadakas (Kadakas 28.03.2013) loetleb samuti kirikaedade väärtusi vastavalt selle elementidele: „*Kirikaedade puhul kaitstakse erinevaid väärtuseid. Arhitektuurseid – ehk kirikut, kirikaia struktuuri, kiriku piirdeaeda, väravaehitisi, kabeleid, kõike, mis on kirikaeda ehitatud. Nende kirikute puhul, mis on samal kohal olnud keskajast saadik, kaitstakse ka arheoloogilist kultuurikihti. Loomulikult ajalooline ja ka kunstiline väärtus – näiteks hauamonumendid või kiriku sees olevad kunstiväärtused. Teaduslik väärtus loomulikult ka, kuid see on vaid üks osa.*“ Samad väärtused on välja toonud ka arheoloogid (Jonuks 26.03.2013; Konsa 27.03.2013; Valk 29.03.2013).

Vaimulike nägemus kirikaedade väärtustest erineb veidi muinsuskaitseametnike ja arheoloogide omast. Kuigi kõik huvigrupid nõustuvad, et kirikaial on erinevaid tähendusi, lähtusid muinsuskaitseametnikud mitmekihilisuse väärtustamisel/säilitamisel pigem kirikaia elementidest ja arheoloogid eri ajastute ladestustest, samas kui vaimulikud suhtusid kirikaedadesse pigem tunnetuslikult. Pilstvere koguduse vaimulik Hermann Kalmus (Kalmus 09.04.2013) kommenteeris: „*Ma arvan, et see mida muinsuskaitse seal väärtustab, see ajalugu, on tegelikult see, mida ka kirik seal väärtustab. Meie lihtsalt võib-olla mõtestame seda ajalugu natuke rohkem vaimsuse mõttes, mitte nii väga esemeliste nähtavate väärtuste mõttes. See on ka oluline, aga see ei ole veel kõik. Esemete taga on inimesed, inimeste usud, palved, soovid, unistused, kurbused, leinad, pettumused ja kõik see*“. Taolise erinevuse tingib ehk see, et vaimulikud ei näe kirikaedu uurimisobjektina nagu arheoloogid ja muinsuskaitsejad.

Kirikaedade miljööväärtust rõhutasid kõik huvigrupid, küll aga veidi erineva vaatenurga alt. Muinsuskaitseameti üldised seisukohad saab kokku võtta tsiteerides endist

arheoloogiamälestiste peainspektorit Ants Krauti (Kraut 03.04.2013): „*Kirikaed moodustab pühakoja või kiriku ümber ka ajaloolis-traditsioonilise miljöö. /.../ Kirikaia puhul on tähtis see esimene sõna – kirik. Selle on kirikuehitaja ehitanud dominandiks, jumalakojaks, et ta paistaks üle kihelkonna või maastiku. /.../ Igal juhul on kirikaed selline puhvertsoon või kaitsevöönd kiriku ümber, mis on väga traditsiooniline kõikides kultuurides, meil ka.*“ Selle järgi peaks kirikaed tooma esile kirikuhoonet ja olema sellele sobivaks ning tagasihoidlikuks ümbruseks. Valk (Valk 29.03.2013) tõi aga välja, et „*ajalooline keskkond ja miljöö vajavad säilitamist [kuna] aineiline minevikupärand muudab mineviku kergemini tunnetatavaks.*“ See on juba märgatav erinevus Kraudi poolt väljatoodust – ehitise eksponeerimise kõrval on esile toodud ka kogukonna suhtumist kirikaedadesse. Ainsana intervjueeritavatest tõi Valk (Valk 29.03.2013) välja ka loodusliku keskkonna säilitamise olulisuse: „*/.../ rohelus, põlispuud, linnud väärivad kaitsmist.*“ Suure-Jaani koguduse vaimulik Kristi Säask (Säask 26.03.2013) ütles: „*Tänapäeval on kirikuaia väärtus peaasjalikult miljööline, kuid teadmine, et tegu on vana kalmistuga väärtustab ala rahupaigana.*“ Kuigi teised vaimulikud miljöölist väärtust otseselt välja ei toonud, mainiti, et tegemist on rahupaigaga.

Kirikaia pühaduse märkisid väärtusena ära kõik huvigrupid. Muinsuskaitseametnikud ja arheoloogid sellel enamasti pikemalt ei peatunud, küll aga vaimulikud. Kõige põhjalikumalt selgitas oma nägemust Kalmus (Kalmus 09.04.2013): „*Ta [kirikaed] on pühitsetud pinnas. See on tema esimene väärtus tegelikult. Kirikuaed on pühitsetud selle hoone aluseks ja ajalooliselt alati ka matmise paigaks. Inimeste lahkumisega siit ilmast on seotud inimeste uskumused, hoiakud, veendumused, iseenese mõtestamine ja need põlvkonnad, kes kõik on selles aias nutnud, ära saatnud kedagi, rõõmustanud, kes on seal kokku tulnud, kes on uskunud, et see püha pinnas on oluline. See ongi tema väärtus ja tema mõtestatus.*“ Ka teised vaimulikud rõhutasid esimesena seda, et kirikaed on pühitsetud ja eriline paik. Seda, et pühadus mängib kirikaedadega tegelemisel rolli, kinnitas ka Kraut (03.04.2013): „*Kui ala on pühitsetud ja piiratud, siis inimeste jaoks tekib pühaduse väli, mis muinsuskaitsele eriti ei puutu, aga otsuste tegemisel, eriti arheoloogias, tuleb sellega arvestada.*“ Pühaduse teema on oluline ka inimsäilmete kaevamise ja uurimise küsimuses (vt ptk 4.2).

Mina oma töö käigus kogukonda erineva huvigrupina ei käsitle, küll aga küsisin

vaimulike käest, milline on nende arvamus selle kohta, kuidas kohalikud kirikaedadesse suhtuvad ja millistel eesmärkidel seda kasutatakse. Kokkuvõtvalt sain vastuseks, et kirikaiad ei ole inimeste jaoks enamasti oma väärtust kaotanud, küll aga võib selle tähendus olla kohati muutunud. Kalmus (Kalmus 09.04.2013) ütles: „[Kirikaed] on ikkagi inimestele, vähemalt südamel, mõnes mõttes selline maamärk, kultuuri märk, mõtestatuse märk, mälu märk /.../ hoolimata sellest, et kirikaiad kui matmispaigad on inimeste mälust kustunud, on nende pühadus siiski säilinud“. Lisaks sellele, et kirikaiad on säilitanud oma „erilise“ staatuse, on need ka kasutatavad paigad. Sääsk (Sääsk 26.03.2013) rääkis, et kogudus ise korraldab kirikaia laste mängutunde, kalmistupüha jumalateenistusi, aeg-ajalt korraldatakse seal kohvilaudasid või võetakse külalisi vastu. Lisaks sellele kogunevad seal suveperioodil inimesed. Paistu kiriku vaimulik Raivo Asuküla (Asuküla 02.04.2013) väitel kogudus sealset kirikaeda oma tegevuses ei kasuta, küll aga on ta suviti lubanud seal telkida. Kalmus (Kalmus 09.04.2013) rääkis, et Pilistvere kirikaia asub lõkkekoht, mille juurde tema eelkäija ajal noored kogunesid, kuid mida praegu ei kasutata. Siin ilmneb väärtuste konflikt. Valgu (29.03.2013) arvates peaksid kirikaiad olema pigem puutumatud ning lõkkepaigad kirikaedades ei lähe kindlasti kokku MKA nägemusega kirikaedade miljööst. Samas vaimulikud ja kogudused/kohalikud näevad mõnel pool kirikaedu kui kasutatavaid paiku, mistõttu nende huvigruppide jaoks sealsed tegevused kirikaedade väärtuste säilimist ei mõjuta.

3.1.2. Kirikaedade erinevad väärtused: hooldustööde näide

Kirikaedade olulisust inimeste jaoks peegeldavad kõige paremini konfliktid, mis kaasnevad kirikaedades tehtavate hooldustöödega. Olukordi, kus kohalik elanikkond on vastu puude mahavõtmisele, esineb 1990. aastate keskpaigast alates ning see teema kerkib ikka ja jälle esile.

Konflikti olemuse võtab kokku Rudi (Rudi 03.04.2013): „*Kui vaadata näiteks 19. sajandi lõpus tehtud pilte või joonistusi kirikaedadest, siis me näeme, et haljastus on suhteliselt madal. Nüüd, kui on sajand ja natuke peale mööda läinud, on olukord muutunud. Kuna inimesed on sellega harjunud ja see tundub maastikus hästi loogiline, siis igasugusele puude raiumisele kirikaia reageerib sealne [kohalik] kogukond väga*

valuliselt“. Nagu eelpool mainitud, tähtsustab muinsuskaitse enam kirikut, mistõttu peavad nad hooldusraiet oluliseks – selleks, et vanad puud ei ohustaks ega varjaks pühakoda. Kraut (Kraut 03.04.2013) kommenteeris: „*Need viimase 200 aasta jooksul tekkinud puud ja pargid, mis on kogu selle [kiriku] ilu ära varjanud, on kurjast.*“ Järvamaa muinsuskaitse vaneminspektor Tiit Schvede (Schvede 20.03.2013) lisas: „*On kirikaedu ja kalmistuid, kus vähemalt 50 aastat ja rohkem pole ühtegi puud maha võetud. Praegu on olukord selline, et on tohtu hunnik puid, mis on ise kasvanud suvalisse kohta – mis on kasvatatud allee, on teine asi. Aga nendest puudest tuleb lahti saada.*“ Osal kogukonnast on olukorrast aga tihti erinev nägemus, kuna nende jaoks on see tuttav, eriline ja paljude jaoks ka püha keskkond, mida üritatakse muuta. Kalmus (Kalmus 09.04.2013) tõi välja, et kirikaedade pühadus tähendab inimeste jaoks erinevaid asju – ühe jaoks on see hoidmine, korrastamine ja parandamine, teisele aga absoluutne puutumatus. Vastavalt sellele on ka suhtumine kirikaaia toimuvasse erinev. Antud küsimuses läheb Valgu arvamus lahku muinsuskaitse omast ja ühtib pigem kogukonna omaga: „*[Kirikaaia ei tohiks] teha suuremahulisi ja järske raietöid, mis muudavad paiga üldilmet.*“

1998. aastal tehtud hooldusraie Jüri kirikaaia demonstreerib muinsuskaitse/koguduse ja kohaliku kogukonna vahelist arusaamade konflikti ilmekalt. Toona võeti koguduse initsiatiivil kirikaaia maha suur hulk põlispuid. Kohalik elanik ja folklorist Mari-Ann Remmel kommenteeris Postimehele: „*Nägin inimesi nutmas ja põliste puude pärast unetuid öid veetmas. /.../ Kalmistul kasvavad puud ei ole tavalised puud, nende sidet esivanematega hoomab iga juurtega inimene. /.../ Selle pühapaiga väljanägemine vastab meie hingelaadile. Kui äärmused välja jätta, siis võib öelda, et rahvas on omaks võtnud kirikud, loobumata austusest puude vastu.*“ (Runnel 1998: 8). Antud juhtumi puhul võttis sõna ka Valk, kes tõi välja, et matusepaiga ja puude ühtekuuluvus on eestlastele omane kultuuriarhetüüp (Runnel 1998: 8). 2005. aastal tekkis samalaadne probleem Kuusalu kihelkonnas, kus ümbruskonnaelanikud olid pahased kirikaaia langetatud puude pärast (Tamm 2005). Initsiatiiv raie läbiviimiseks tuli Kuusalu koguduse vaimulikult, kes kooskõlastas tegevuse muinsuskaitseametiga, kuid laiemat avalikkust sellest ei teavitanud (Tiks & Sikk 2005).

Viimati kerkis taoline probleem esile Järva-Madise kirikaaia käesoleva aasta märtsis.

Kohalikud elanikud ei olnud puude langetamisega rahul ning olukorda kajastati meedias. Ka selle juhtumi puhul kurtsid kohalikud, et nad said puude mahavõtmise plaanist teada alles siis, kui töömehed juba kohal olid (Uustalu 2013: 4). Schvede (Schvede 20.03.2013) kommenteeris, et seoses kirikaedade kaitsmisega ei olegi enamasti probleem selles, et keegi neid lõhkuma kipuks, vaid hoopis puudulikus hooldamises. Kui aga muinsuskaitse midagi ette võtab, lõpeb olukord skandaaliga. Ka mõned aastad tagasi Pilistvere kirikais tehtud hooldusraie suhtes olid kohalikel vastakad arvamused, kuid nii suurt probleemi seal ei tekkinud, sest peamiselt võeti maha võsa (Kalmus 09.04.2013).

Näited demonstreerivad, et enamasti on kirikaedades tehtavate muutuste suhtes tundlikud just kohalikud. Tekkinud konfliktidel on mitmeid põhjuseid. Esiteks on kirikaiad muutunud dominantseks asulapargiks (Ranniku 1998: 7). Inimesed on harjunud olemasoleva vaatega/olukorraga ja käivad seal jalutamas. Teiseks mängib rolli loodusliku keskkonna olulisus inimeste jaoks. Seda, et puud on ka tänapäeval inimeste jaoks olulised, tõestas 1994. aastal Põltsamaal läbi viidud puude-teemaline küsitlus, mille käigus selgus, et „traditsiooniline kogemus – tunnetus puudest kui elavatest olenditest ja inimesele lähedastest kaaslastest on säilinud“ (Moor 1998: 103; 112). Kolmandaks demonstreerivad just Kuusalu ja Järva-Madise näide hästi, et probleeme põhjustab ebapiisav suhtlus osapoolte vahel.

3.2. Kirikaedade kaitse praktika

Mälestiseks tunnistatud kirikaedades toimuvale kehtivad muinsuskaitseaduse § 24 kitsendused. Selles on välja toodud kõik tegevused, mille jaoks on vaja MKA luba. Loa taotlemine sõltub tööde mahust. Refereerides muinsuskaitseameti arheoloogiamälestiste peainspektorit (Kadakas 28.03.2013) on suuremate mullatööde tegemise korral tarvis koostada ja Muinsuskaitse Nõukogus kooskõlastada nii detailplaneering kui ka selle põhjal koostatud projekt, mille alusel saab taotleda ehitus- või uuringute luba. Kadakas (Kadakas 28.03.2013) lisab, et arheoloogilised uuringud määratakse kirikais tehtavate mullatööde puhul alati – ka siis, kui tehakse väikesemahulisi töid või paigaldatakse näiteks kaabel küllaltki maapinna lähedale.

MuKS-i ja MKA tegevuse abil peaksid kirikaiad mälestistena igati hästi kaitstud olema. Selleks, et teada saada, kuidas on tegelikult käitunud, toon näidetena välja kolm juhtumit Viljandimaa kirikaedadest.

3.2.1. Juhtumiuuringud

1998. aasta sügisel kaevati **Pilistvere** kirikaeda u 10 m pikkune ja maksimaalselt 1 m sügavune kaablitrass. Muinsuskaitseametit tegevusest ei teavitatud, arheoloogid avastasid kraavi 1999. aasta kevadel. Sama aasta suvel teostas Valk kaevetöödest kahjustunud alal järeluuringuid. (Valk 1999c: 1)

Hiljem on Valk (Valk 29.03.2013) toimunud kommenteerinud järgnevalt: *„Tööde käigus saadi minimaalne infohulk ja mõned lõhutud luustikud. Tekkis küsimus, kas kirikaia kohal võis varem olla ka muinaskalme, aga vastust see ei saanud – seetõttu, et enamik pinnast oli kraavist enne arheoloogiat ära veetud.“* Arheoloogis tekitas nõrdimust tollaegse kirikuõpetaja tegevus: *„Arusaamatu, kuidas kirikuõpetaja – tollal tuntud muinsuskaitse liikumise tegelane – laseb kirikaia kopaga matuseid üles kaevata ja luud kusagile koos pinnasega ära vedada, ega pööra üldse tähelepanu sellele, et kusagile veetakse täitepinnaseks tema enda koguduse inimeste luid.“* Samuti leiab Valk (29.03.2013) vajakajäämisi muinsuskaitseameti töös: *„Kuigi kirikaed on mälestisena kaitse all aastast 1997, ei võtnud muinsuskaitse minu teada muud ette peale arheoloogi väljakutsumise. Mingit karistust minu teada ei järgnenud. Aga teisalt – mis seal enam võtta, kui tegu kord juba tehtud, pealegi mitte väga suures mahus.“* Viljandimaa muinsuskaitse vaneminspektor Anne Kivi (Kivi 25.03.2013) nentis, et töid tehti omavoliliselt, põhjuseks pidas ta nii kirikuõpetaja isepäisust kui ka finantsilisi kaalutlusi – *„arheoloogia on hirmkallis asi, taheti see kaablijupp vaikselt ära teha“*. Valk (1999b: 1) tõi aruandes välja, et tollaegne Pilistvere koguduse vaimulik Vello Salum põhjendas tehtut asjaoluga, et sponsori käigus oli kopp olnud käepärast ning seetõttu oli töö kohe ära tehtud. Samuti olevat Salum väitnud end mitte teadvat, et kirikaed on arheoloogiamälestisena kaitse all, kuid tunnistanud, et tegemist oli järelemõtlematu teoga (Valk 1999b: 1–2).

2001. aastal paigaldati **Paistu** kiriku seinte hüdroisolatsiooniprojekti raames kiriku

vundamendi väliskülje äärde drenaažitorustik. Tööd olid kooskõlastatud muinsuskaitseametiga ning objektiga tegeles arheoloog Marge Konsa. Tööd toimusid mitmes järgus: eeluuringute käigus kaevati 1×1 m suurune prooviauk, seejärel kaevati arheoloogilise järelevalve all trassid (kogupikkus 118 m) ning lõpuks sügavam auk settekaevu jaoks. Endisaegse maapinna ja matusekihi sügavuse väljaselgitamiseks tehti kiriku koorihoone kagunurga juurde ka proovikaevand. Kaevamiste käigus leiti kirikuga seotud müürijäänuseid ning kuus luustikku. (Konsa 2002)

Tagantjärele kommenteeris Konsa (Konsa 27.03.2013), et nende kaevamistega probleeme ei esinenud. Positiivsena tõi arheoloog välja selle, et suhtlus ehitajatega toimis väga hästi: „*Meid ei kiirustatud, saime rahulikult arheoloogiat teha ja siis paluda neid, kust nad täpselt kaevaks. Saime teha ka ühe väikese proovikaevandi – see ei olnud tegelikult otseselt tellimuses ette nähtud, aga meile võimaldati seda teha*“. Suhtluse head toimimist kinnitas ka Kivi (Kivi 25.03.2013). Asuküla (Asuküla 02.04.2013) tõi välja, et arheoloogide töö oli küll väga kulukas, kuid ta mõistab selle vajalikkust ning nentis, et antud olukorras jõuti igati positiivsete tulemusteni – kirik muutus kuivemaks ja arheoloogide jaoks oluline materjal sai uuritud.

2007. aastal paigaldati **Suure-Jaani** kiriku ümber välisvalgustuse kaabel ja valgustid. Tööd olid kooskõlastatud MKA-ga ning pinnasetööd toimusid arheoloog Tõnno Jonuksi järelevalve all. (Jonuks 2007: 2)

Jonuks (Jonuks 26.03.2013) kommenteeris tagantjärele, et antud kaevamiste käigus probleeme ei esinenud ja, nagu elektrikaabli paigaldamisel ikka, suurt midagi ei leitud, välja arvatud ehk põlenud luud, mille dateering jäi lahtiseks. Nii Jonuks (Jonuks 26.03.2013) kui ka Kivi (Kivi 25.03.2013) ja Sääsk (Sääsk 26.03.2013) on ühel arvamusel, et selle juhtumi puhul toimusid kõik osapooled korrektselt ja vastavalt seadusele, ning arvestades tööde väikest mahtu, mingeid konflikte ei esinenud.

Ainus probleeme sisaldav ja MuKS-i rikkuv juhtum oli näidetest kõige varasem. Muinsuskaitseamet sellisena, nagu see praegu eksisteerib, alustas tegevust alles 1993. aastal. See tähendab, et mälestiste süsteemse kaitsega oli küll tegelema hakatud, kuid teave kaitsmise ja seaduste kohta ei pruukinud olla veel kinnistunud. Siiski ei saa Pilistvere juhtumi puhul näha probleemi põhjusena teadmatust. Valk (1999b) kinnitab

aruandes, et 1990. aastate alguses, kui ta Pilistvere kirikaia arheoloogiamälestisena kaitse alla esitas, oli sellest Salumiga kindlasti juttu.

Samas ajaliselt hiljem toimunud Paistu ja Suure-Jaani juhtumid on ideaalsed näited muinsuskaitse toimimisest, kui kõik osapooled omavahel suhtlevad ja mälestise väärtustest ühtemoodi aru saavad. Kadakas (Kadakas 28.03.2013) kommenteeris: „Viimased aastakümned, 1990. aastatest alates, on toonud märkimisväärselt teadmiste väärtustamist keskaja arheoloogia suhtes ja seetõttu on ka keskaegsete kirikute ja kirikaedade arheoloogilist väärtust hakatud paremini nägema. See ei ole veel ülearu heal tasemel, aga see õnneks paraneb.“ Lähtuvalt „Pühakodade säilitamise ja arengu“ programmist (2003), võib öelda, et kirikaedade väärtust on märgatud mitte ainult arheoloogilisest vaatenurgast, vaid ka kultuuriloolisest.

3.2.2. Kaitsega seotud probleemid

Kraut (Kraut 03.04.2013) tõi välja probleemi, et väga vähe on teada sellest, mis asub väljaspool kirikaia piirdeid. Kuigi kaitse all olevad kirikaiad omavad kaitsevööndit, esineb olukordi, kus nt luid on leitud ka sellest kaugemalt. Kirikaia täpse asukoha mitteteadmine oli põhjus, miks 2011. aastal satuti Paide kesklinnas veetrassi kaevamise käigus inimluudele (Sulbi 2011). Kraut (Kraut 03.04.2013) kommenteeris juhtumit: „Praeguse kiriku mõttes ei jäänud [kaitsetsooni], seal on tänav vahel. Siis tuli välja, et see vana kirik on olnud ikka rohkem keset väljakut ja matmisala võis sellega seotud olla küll. Siis muidugi öeldi, et nende majade all on kogu aeg luid välja tulnud. Aga siis kui seda trassi hakati tegema või kooskõlastati, siis need sellise koha peal ei olnud, mis oleks vajanud kooskõlastamist. Vanalinna mõttes küll, aga polnud oodata, et sealt luustikud tulevad.“ Kuna antud kirikaed asub ka Paide linna muinsuskaitsealal, oleks olnud võimalik nõuda eeluuringuid või järelevalvet, mida aga ilmselt ei peetud vajalikuks.

Konkreetsete teadete olemasolul peaks MKA peamine kohustus olema välja selgitada kirikaia seotud arheoloogilise kihistuse piirid. Selle juures võib arheoloogiliste ja geofüüsikaliste meetodite kõrval infot anda ka kohalik kogukond (vt ülaltoodud kommentaari ja ptk 4.4).

Valk (Valk 29.03.2013) peab kaitsealuste kirikaedade olukorda rahuldavaks ning toob välja probleemi, et kõik keskaegsed kirikaiad ei ole kaitse all. See probleem siiski Järva- ja Viljandimaal esile ei kerki, kuna sealsed keskaegsed kirikaiad on kõik mälestiseks¹¹ tunnistatud (vt Lisa 1.1). Erandiks on praeguseks hävinud Viljandi linnakirikut ümbritsev matmisala, kuid see asub Viljandi linna muinsuskaitsealal ning on tänu sellele kaitstud.

Kolmas probleem, mille muinsuskaitseametnikud välja tõid, on ebaseaduslik otsinguvahendi kasutamine ja vandaalitsemine (nt hauatähiste, kabelite lõhkumine) kirikaedades. Kuigi tegemist ei ole väga suure probleemiga, nendib Kraut (Kraut 03.04.2013), et paar korda aastas tuleb seda ette. Näiteks on detektoriga käidud ja auke tehtud Karuse, Kirbla ja Varbla kirikaia (Kadakas 28.03.2013; Kraut 03.04.2013). Kraut (Kraut 03.04.2013) rääkis, et juhtumitest on politseile teatatud, kuid tavaliselt menetlust alustatud ei ole; valve tugevdamiseks ja kohalike tähelepanu äratamiseks on teemast ka ajalehtedes kirjutatud (nt Kirbla (Ilves 2010; Mikovitš 2010)). 2010. aastal kaebasid detektoristid ebaseaduslikult auke ka Värskas ja Saatse kirikaedades; teema käis läbi ka televisioonist ning kohalike teavitamiseks kirjutati sellest kohalikus ajalehes (Lillak 2010).

¹¹ Enamik on kaitstud ka arheoloogiamälestisena, va Anna, Paide, Paistu ja Tarvastu (MKA register).

4. Kuidas kaitsta kirikaeda kui mitmekihilist muistist?

Eelnevates peatükkides analüüsisin kirikaedades olevaid kihistusi ja nende uurimise põhjuseid, kirikaedade väärtuseid ja nende kaitsmisega seotud probleeme. Antud peatüki eesmärk on eelpool kirjutatu kokku võtta, tuues välja erinevate kihistustega seotud kaitsekorralduslikud kitsaskohad. Võimalusel püüan neile omapoolseid lahendusi pakkuda.

4.1. Kirikaia-eelsete ladestuste kaitse

Mitmetest kirikaedadest või nende lähedusest on leitud kirikust varasemaid muistiseid või üksikleide (vt ptk 1.2). Selleks, et kirikule eelnenud kihistusi kaitsta, on eelkõige tarvis kindlaks teha nende olemasolu. Ilmnes, et kohati võib nende tuvastamine olla keeruline. Esiteks on kesk- ja varauusajal toimunud intensiivne matmine varasemad kihistused segamini keeranud või hävitanud. Teiseks võivad kirikaedadest saadud leiud olla raskesti dateeritavad (vt põletusmatustest ptk 1.2.2.1). Kolmandaks pole kirikaedades enamasti väga ulatuslikult kaevatud, mistõttu on leide üksikult ja nende põhjal pole ühemõttelisi järeldusi võimalik teha.

Varasemate kihistuste kaitse alla võtmiseks on vaja kindlaks määrata nende piirid (MuKS § 12 lg 3; vt ka ptk 3.2.2). Eelnevad ladestused võib oma ulatuse järgi jagada kaheks: esiteks varasemad muistised, mis jäävad kirikaia piiridesse ning teiseks kihistused, mis ulatuvad osaliselt kirikaiast väljapoole. Esimese variandi puhul pole minu arvates varasema muistise eraldi kaitse alla võtmine vajalik, kuna mälestiseks tunnistatud kirikaia alal on kaitstud kõik kihistused. Küll aga on oluline erinevate ladestuste olemasolu kultuurimälestiste registrisse kirja panna. Selline informatsioon on

kasulik nii muinsuskaitseametnikele, kes peavad kirikaia tehtavate mullatööde üle otsustama, kui ka arheoloogidele, kes kirikaedu uurivad. Juhul kui varasem muistis jääb vaid osaliselt kirikaia alale, on eraldi kaitsmine vajalik.

Võttes arvesse varasemate kihistuste uurimisväärsust, on ülimalt oluline, et need oleksid seaduse järgi kaitstud. Juhul kui eelnenud ladestuste olemasolu ega piirid pole kindlad, on muinsuskaitse tegevus piiratud ning on oht, et neid mullatööde käigus kahjustatakse.

4.2. Kirikaedade kui matmisala kaitse

Kirikaedu defineeritakse enamasti matmiskihistuse järgi, mistõttu võib seda pidada kõige olulisemaks. Ka teaduslikku informatsiooni pakub kõige rohkem just kesk- ja varauusaegne ladestus (vt ptk 2). Matmisala kaitse seisukohalt tekitavad kõige rohkem probleeme järelevalveta tehtavad mullatööd, mida aitab ära hoida MuKS (vt ptk 3.2).

Kõik Järva- ja Viljandimaa kirikaiad on muinsuskaitse all, enamik ka arheoloogiamälestised (vt ka ptk 3.2.2 ja Lisa 1.1). Arvestades, et keskaegse kiriku juures olev kirikaed oli keskajal ka matmisala, tuleks see kõigi keskaegsete kirikaedade puhul registrisse märkida. Kadaka (Kadakas 28.03.2013) sõnul mälestise liik kaitse seisukohalt rolli ei mängi ja järelevalve vajalikkus otsustatakse vastavalt sellele, mida kirikaedadest leida võib (nt eelpool käsitletud Paistu juhtumi puhul oli arheoloogiline järelevalve nõutud, kuigi registri järgi pole tegemist arheoloogiamälestisega).

Inimsäilmete kaevamine võib erinevates huvigruppides tekitada vastakaid arvamusi. Intervjuude põhjal võis veidi üllatavalt tõdeda, et arheoloogid, muinsuskaitsjed ja vaimulikud on kirikaedades päästekaevamiste lubatavuse ja inimsäilmete arheoloogilise uurimise osas ühte meelt. Üldise seisukoha annab hästi edasi Valk (29.03.2013): „Päästekaevamistega, kus matused ehitus-, restaureerimis- või muude mullatöödega muidu niikuinii häviksid ja kus ka muinsuskaitseseadus nõuab arheoloogiat, ma eetilist probleemi ei näe.“ Samale järeldusele on jõudnud ka matmispaikade arheoloogia ja eetikaga tegelev Duncan Sayer (2010: 16–17). Ta väidab, et kuna linnakeskkonna arendamine on tihti paratamatu ja elavate inimeste vajadused on olulisemad kui mitmesaja aasta vanuse kalmistu puutumatus, siis ei olegi põhiline küsimus, kas

matuseid kaevata, vaid kuidas seda teha (samas).

Arheoloogilised kaevamised peavad olema võimalikult põhjalikult dokumenteeritud, samuti peaks inimsäilmete kaevamise puhul olema kaasatud keegi, kes inimest tunneb (ideaalis antropoloog või osteoloog). Valk (Valk 29.03.2013) tõi seoses sellega välja, et Eestis ei ole piisavalt inimluudega tegelevaid spetsialiste ning tihti ei kutsu päästekaevamisi tegevad firmad objektile antropoloogi/osteoloogi, kuna nii saab raha kokku hoida. Siiski on Konsa (27.03.2013) arvates olukord võrreldes varasemate aastatega paranenud: „*Varem oli osteolooge väga vähe. Nüüd need kaevamised, mida Martin Malve¹² või tema väljaõpetatud üliõpilased teevad, on hoopis teine tase, sest esiteks kohapeal kaevatakse teadlikult – teades inimese anatoomiat, jälgitakse, mitu matust seal on.*“ Lisaks sellele tuleb inimsäilmetesse suhtuda austusega, mis võib erinevate huvigruppide jaoks küll erinevaid asju tähendada (vt Sayer 2010: 17), kuid mida tuleb siiski arvestada.

Mälestiseks tunnistatud kirikaedades toimuvaid mulla- ja hooldustöid saab MKA kontrollida. Kirikaedades tehtavate mullatööde puhul on kõige olulisem, et muistist lõhutaks võimalikult vähe, kuid samas saadaks maksimaalselt teavet. Selle saavutamiseks võivad muinsuskaitseametnikud planeeritavate mullatööde kooskõlastamise käigus anda nõu, kust ja kui sügavalt oleks kõige mõttekam kaevata. Kadakas (Kadakas 28.03.2013) tõi välja, et alati ei ole kõige õigem teha trasse võimalikult lühikesi, vaid arvestada tuleb matuste suunda.

Intervjuude käigus uurisin küsitletavatelt nende suhtumist kirikaedades tehtavatesse uurimiskaevamistesse. Ilmnes, et need on enamiku intervjuueeritavate arvates aktsepteeritavad, kuid nõuavad väga selget põhjendust. Muinsuskaitse arheoloogiamälestiste peainspektor kommenteeris: „*Ma ei välista seda võimalust printsiibis, aga see peab olema väga hästi põhjendatud*“ (Kadakas 28.03.2013). Valk (Valk 29.03.2013) oli arvamusel, et teaduskaevamised, mis otseselt matustesse ei puutu, on aktsepteeritavad. Vaimulike arvamus ühtib muinsuskaitseametnike omaga: „*Ma kaldun arvama pigem positiivselt ja lubavalt, aga siis seda ei lubaks küll nii kiiresti. Siis on vaja natuke laiemalt koguduses, muinsuskaitsega, kirikus arutada, et mis on sellise*

¹² M. Malve loeb koos E. Rannamäega alates 2011. aastast Tartu Ülikoolis osteoarheoloogia-teemalist loengukursust (FLAJ.01.145. Sissejuhatus osteoarheoloogiasse).

kaevamise põhjendatus ja mida see meile annab ja kas ta annab ja kas seda on vaja“ (Kalmus 09.04.2013). Nagu näha, suhtutakse ilma praktilise põhjuseta kirikaedades kaevamisse kahtlevalt just inimsäilmete tõttu. See on üsna tõenäoliselt tingitud asjaolust, et tegemist on kristlike matustega ajaloolisest ajast. Varasematest matustest lahutab meid enamasti nii suur ajaline mõõde, et tolleaegsete säilmete puutumatus ei tähtsustata (vt ka Sayer 2010). Matustekihi säilitamise jaoks on taoline suhtumine inimsäilmetesse kasulik, uurimise seisukohalt võib aga tekitada probleeme. Seni on kirikaedades läbi viidud tööd olnud ajendatud praktilistest, ehitustegevusega seonduvatest põhjustest, mistõttu eetilisi konflikte pole esinenud. Küll aga võib olukord olla teine uurimiskaevamiste puhul – siis on oluline väga täpselt määratleda eesmärgid ning esitada need mitte ainult MKA-le, vaid ka teistele osapooltele (kogudused, kohalikud).

Intervjueeritavate arvamused lahknesid inimsäilmete tagasimattmise osas. Enamik ei näinud probleemi inimluude kogudes säilitamises. Samas olid vaimulikud Kalmus ja Sääsk selle teema osas tundlikumad. Viimane (Sääsk 26.03.2013) kommenteeris: *„Säilmed tuleks tagasi matta siis, kui nendega enam midagi teha ei ole, st kui uurimine on lõppenud. Igal inimesel on õigus väärikalt maetud saada ja olla ning leian, et see, kuidas meie kohtleme eelnevaid põlvkondi, näitab meie haritust ja kasvatust.“* Veelgi rangemalt suhtus sellesse Kalmus (Kalmus 09.04.2013): *„Uurida jah, liigutada jah, aga pange pärast tagasi. /.../ Siin tuleb siiski arvestada, et need inimesed, keda me üles kaevame, maeti kristlikult, jumalasõna saatel, uskudes sellesse, et sellel kõigel on vägi ja meeleväld. Meie uskumused tänapäeval võivad olla mis tahes, aga kas meil on õigus otsustada mineviku inimeste üle ja tunnistada nende uskumused naeruväärseteks ja öelda, et tänapäeval see ei kehti, siis ma küsiks, et kelleks me ennast peame. Nende usk oli see ja nende usu võiks rahulikult ka rahule jätta ja seda austada. Siis austada seda ka konkreetselt muidugi tegudega.“* Valk (Valk 29.03.2013) on samuti arvamusel, et pikemas perspektiivis tuleks inimsäilmed tagasi matta: *„Kuigi küsimusi, mida saab luudele esitada, on lõputult palju ja nende hulk kasvab teaduse edenedes, tuleb pidevalt ka uusi kaevamisi ja uusi luustikke, mille abil mingi mõistliku aja vältel saaks küsimustele, millele vastamise teaduse hetkeseis võimaldab, vastuseid otsida. /.../ Fondihoidlatesse võiksid pikemas perspektiivis jääda vaid mõned erilised üksikjuhtumid (patoloogiad), samuti luustikust mõned üksikud luud/proovid võimalike süvaanalüüside*

jaoks.“ Valgu (Valk 29.03.2013) arvates oleks heaks lahenduseks luude paigutamine kolumbaariumidesse, mille võiks rajada näiteks tühjaks kaevatud kirikaia ossa või kirikute alla. Sellisel juhul saaksid luud tagasi pühitsetud paika, kuid oleksid samas vajadusel kättesaadavad.

Arvan, et inimsäilmete kogudes säilitamine on õigustatud, kui need võivad tulevikus uurimistööle kaasa aidata ning neid koheldakse austusega (inimluid tuleks käsitseda neid võimalikult vähe kahjustades ning luua neile sobivad hoiutingimused). Kõigi välja kaevatud inimsäilmete magasineerimine pole mõeldav ega vajalik. Seetõttu on oluline, et luude tagasimatmise otsustamisel suhtutaks materjali piisava kriitikaga, alles tuleb jätta vaid see osa, mis tõesti hoiustamist väärib.

Matmisala kihistusega on seotud ka varauusaegsed kabelid ja hauatähised. Nende kaitsmine on oluline kahel põhjusel. Esiteks on need seotud kirikaia kui ruumiga, nt hauatähised markeerivad kirikaedade kalmistulist olemust ning viitavad haudade asukohtadele. Teiseks on tegemist ajalooliste objektidega, millel on väärtused (nt arhitektuuriline, kunstiline) ka üksikobjektina. MuKS-i abil on need väärtused kaitstud: enamik Järva- ja Viljandimaa kirikaedade kabeleid on eraldi kaitse all, samuti on mälestiseks tunnistatud mõned hauatähised (nt Koeru ja Suure-Jaani kirikaias) (MKA register).

4.3. Kirikaia hilisem ladestus ja selle kaitse

Kirikaia hilisema ladestuse moodustab keskkond, milleks kirikaed on muutunud pärast seda, kui sinna matmine lõppes. See, kas kirikaeda tajutakse pigem pühitsetud ala, loodusliku keskkonna või ajaloolise miljööna, võib varieeruda.

Hilisema ladestuse kaitsele enamasti tähelepanu ei pöörata. Kuigi MuKS-i abil säilitatakse ka miljööväärtust, lähtub MKA selle täitmisel enam kiriku eksponeerimisest kui kohalikule elanikkonnale olulise loodusliku keskkonna kaitsmisest. Seda demonstreerivad hooldustöödega seonduvad konfliktid (vt ptk 3.1.2). Võttes arvesse, et kirikaedades toimuv läheb inimestele korda ja kohalikud soovivad olla kaasatud otsuste tegemisse, ei ole õige neid kõrvale jätta. Lahenduseks oleks kirikaedades planeeritavate

tööde (nt hooldusraie või haljastuse planeerimine) läbiarutamine kõigi osapooltega. Nii saab muinsuskaitse selgitada oma seisukohti, vaimulikud ja kohalikud avaldada oma arvamust. Hooldusraie küsimuses võiks erimeelsuste lahendamisel abiks olla ka Muinsuskaitseameti ja Keskkonnaministeeriumi koostöös valminud „Arheoloogia- ja arhitektuurimälestiste ümbruses säilitamisele või eemaldamisele kuuluvate puude määramise metoodiline juhend“ (1995).

4.4. Kirikaedade kaitse ja avalikkuse teavitamine

Arheoloogilised paigad ja objektid on asendamatud, kuid neid saab osaliselt taastada informatsiooni dokumenteerimise ja publitseerimise abil (Holtorf 2008: 130). Oluline on, et kirikaedadest pärineva materjali kasutataks enam uurimistöodes. Hetkel analüüsitakse tihti vaid üksikuid matuseid või mingit kindlat aspekti kirikaiast, pööramata tähelepanu kirikaiale kui tervikule (vt ptk 2.3). Samuti puudub kirikaia kui terviku uurimisele keskendunud arheoloog. Kirikaedade uurimine on keeruline mitmel põhjusel. Esiteks on materjali vähe. Hoolimata sellest, et kirikaedades kaevatakse viimasel ajal üha enam, on valdavalt tegemist väikesemahuliste töödega. Seetõttu ei ole võimalik teha laiaulatuslikke järeldusi kirikaia struktuuri ja tsoonide kohta (vt ptk 2.3). Varasematel aastatel toimunud suuremate kaevamiste materjal ei pruugi aga alles olla ja on tihti ebapiisavalt dokumenteeritud. Kirikaedade mitmekihilisusest on informatsiooni aga veelgi vähem. Kokkuvõttes arvan, et kuigi kirikaedadest pärineva materjali kaasamine uurimistöösse võib olla problemaatiline, saaks ja võiks sellega siiski enam tegeleda.

Selleks, et kirikaia kihistusi tänapäeval võimalikult hästi kaitsta, on oluline, et kõik osapooled mõistaksid kirikaia erinevaid väärtusi. Muinsuskaitse väärtuste avalikkusele tutvustamine on MKA ülesanne. Valk (Valk 29.03.2013) on arvamisel, et seni ei ole seda piisavalt tehtud: „*Ei tea, et kirikaiast kui kultuuriloolisest terviknähtusest räägitaks. Pole nagu selle valdkonna spetsialistigi meil.*“ Siiski on viimasel ajal sellega enam tegelema hakatud. Näiteks on riikliku programmi „Pühakodade säilitamine ja areng“ üheks alameesmärgiks kirikaedade populariseerimine (Pühakodade programm 2003: 38). Antud projekti raames on muinsuskaitseamet välja andnud „Kirikute

hooldusraamatu“ (2007), milles on eraldi peatükk pühendatud kirikaedadele. Samuti korraldati 2008. aastal EELK Viljandi, Tartu, Võru, Valga ja Viru praostkondades muinsuskaitse-teemalisi koolitusi. Rudi (Rudi 03.04.2013) rääkis, et teabepäevi peetakse ka mujal: *„Näiteks kui ma Raplas töötasin, siis korra aastas korraldati kogudustele teabepäevi ja kogudused kaasasid muinsuskaitse inimesi oma samalaadsetele üritustele“*.

Arvestades, et probleem on jätkuvalt olemas, tuleb tähelepanu pöörata sellele, et informatsioon jõuaks laiema hulga inimesteni. Kui „Kirikute hooldusraamat“ on parimal juhul olemas igas koguduses, siis laiema üldsuse jaoks võiksid olemas olla väiketrükised ja kindlasti peaks kirikaedade-teemaline informatsioon olema kättesaadav veebis. Muinsuskaitseametnike kõrval peaksid ka arheoloogid osalema ühiskondliku arvamuse kujundamisel kultuuripärandist¹³. Nt võiks nad uurimistulemusi publitseerida ka populaarteaduslikes ajakirjades ning korraldada kaevamiste käigus saadud materjali näituseid.

Lisaks informatsiooni jagamisele peaks tähelepanu pöörama ka kohalike kogukondade aktiivsele kaasamisele. Näiteks on Denis Byrne (2008) arutlenud selle üle, millises omavahelises suhtes peaksid olema pärand, selle kaitsjad ja kogukond. Ta nendib, et riiklikud muinsuskaitseorganisatsioonid kipuvad vahel unustama, et kultuuripärand puudutab otseselt inimesi ja kogukondi ning selle tulemusena on arheoloogid ja arhitektid kultuuripärandi kaitse üle otsustamise „monopoliseerinud“ (Byrne 2008: 158). Hetkel näib, et suhtlus eri ametkondade vahel sujub, mistõttu tuleks nüüd tähelepanu pöörata kohalikele. Ideaalis peaks kogukond olema see, kes mälestist väärtustab ja kaitseb. Selle saavutamiseks võiksid muinsuse kaitsjad olla õpetajad, kes ühiskonna arvamust suunavad (Byrne 2008: 167).

Konfliktide vältimiseks on ülimalt oluline, et kirikaedades tehtavatest muudatustest teavitataks kõiki osapooli ning parimate lahenduste leidmiseks arutataks tegevused eelnevalt läbi. Lisaks sellele saab kohalikke kaasata kirikaedade kaitsmisse, näiteks saavad nad osaleda järelevalves ja edastada infot juhuleidude kohta. Teiste muististega võrreldes on kirikaedade puhul kogukonna kaasamine eriti tähtis, kuna kirikaiad asuvad

¹³ See on välja toodud ka arheoloogide eetikakoodeksis (Arheoloogi eetilised põhimõtted 2010).

enamasti asustatud ja käidavas kohas ning kohalikud puutuvad sellega pidevalt kokku ja peavad neid enda jaoks oluliseks.

Kokkuvõte

Kirikaiad on mälestised, mille kompleksi kuuluvad nii kirik ise, piirdemüürid, hauatähised, haljastus kui ka arheoloogilised ladestused. Uurimistöö käigus selgus, et lisaks materiaalsele mitmekihilisusele omavad kirikaiad ka väga erinevaid väärtusi ja tähendusi, mille arvestamine on kaitse seisukohalt oluline.

Kirikaedade alalt ja nende vahetust ümbrusest on leitud arheoloogilisi kihistusi, mille dateeringud ulatuvad muinasajast varauusajani. Kuna kirikud rajati asustatud paikadesse, tuleb arvestada, et kirikaia matmiskihi alt võib leida sellele eelnenud ladestusi. Näiteks võis samas paigas asuda varasem kirikuhoone, matmispaik, asula- või pühakoht. Kirikaiale eelnenud ladestuste kohta on enamasti informatsiooni vähe, kuna kirikaedades läbiviidavad mullatööd on tavaliselt oma mahult väikesed. Varasemad ladestused võivad paikneda ainult ühes kirikaia osas, mistõttu ei saa piiratud ala uurimise põhjal järeldusi teha. Teiseks probleemiks on see, et varasemad kihistused võivad olla lõhutud või hävitatud kesk- ja varauusajal toimunud intensiivse matmisega. Kirikaiale eelnenud kihistustest pärineva materjali vähesuse tõttu ei ole neid tihti võimalik ka dateerida. Kõige iseloomulikuma arheoloogilise ladestuse moodustab kirikaedades matmiskiht. Sellest hilisemaks ladestuseks võib lugeda keskkonda, milleks kirikaiad on muutunud. Tänapäeval tajutakse kirikaedu pühitsetud ala, loodusliku keskkonna ja ajaloolise miljööna.

Kirikaedade väärtuste, kaitse ja sellega seonduvate probleemide uurimiseks viisin muinsuskaitseametnike, arheoloogide ja vaimulikega läbi intervjuud. Selgus, et kirikaedadel on väga erinevaid väärtuseid: arheoloogiline, ajalooline, kunstiline ja kultuuriline. Lisaks neile omab kirikaed ruumina ka miljööväärtust. Muinsuskaitsete jaoks tähendab see peaaesjalikult kirikule sobiva ümbruse moodustamist, arheoloog Heiki Valk tõi aga välja keskkonna olulisuse, mis leidis tõestuse kirikaedades tehtavate

hooldustöödega seotud konfliktide näitel. Vaimulikud rõhutasid enam kirikaedade pühadust. Üldiselt ilmnes, et MKA paneb enam rõhku võimalikult paljude kirikaia elementide ja nende väärtuste väljatoomisele/tähtsustamisele, samas vaimulikud käsitlevad kirikaeda terviklikult ning väärtustavad selle tunnetuslikku tasandit.

Arheoloogilise uurimise seisukohalt võivad kirikaedadele kõige enam kahju tekitada järelevalveta mullatööd, mille käigus hävitatakse kihistused ilma teaduslikku informatsiooni saamata. Lisaks sellele võib kirikaedadega seonduvate probleemidena välja tuua vandaalitsemissid (nt hauatähiste lõhkumine, müüride ja kabelite sodimine) ja ebaseaduslikku esemete otsimist detektoriga. Kirikaedade erinevate ladestuste kaitse seisukohast tekitab probleeme varasemate ladestuste piiride määramine ja kaitsmine. Matmisalast hilisema ladestuse, ehk kirikaedade tänapäevase keskkonna kaitsmisel esineb samuti kitsaskohti. Kohalikud elanikud, kogudused, arheoloogid ja muinsuskaitstjad väärtustavad kirikaedade ruumi erinevalt. Kuna suhtlus nende huvigruppide vahel pole olnud järjepidev, on tekkinud mitmed konfliktid seoses hooldusraiega kirikaedades. Mullatööde ja inimsäilmete kaevamise puhul kerkivad probleemidena esile ka inimluude väljapuhastamise, uurimise ja hoiustamise/tagasimatmise küsimus.

Kirikaedu tuleks kaitsta tervikuna, võttes arvesse nii kõiki elemente/kihistusi kui ka erinevate huvigruppide arvamusi. Muinsuskaitse poole pealt on oluline, et kõik kesk- ja varauusaegsed kirikaiad oleksid kaitse alla võetud, sest ainult nii saab kontrollida seal läbi viidavaid ehitus- ja mullatöid. Varasemate ladestuste kaitsmise seisukohalt peaks tähelepanu pöörama nende piiride määramisele, et kirikaiale eelnenud ladestused oleksid kaitstud ka siis, kui need ulatuvad kirikaia väljapoole. Matmisalade (aga ka varasemate arheoloogiliste kihistuste) kaitsmiseks on oluline arheoloogide panus, kes peaksid veenduma, et kaevetööd viidaks läbi parimal viisil. Selleks, et kaitsta kirikaedu kui keskkonda, tuleks välja selgitada, mida erinevad huvigrupid kirikaedade puhul täpselt väärtustavad. Selle abil oleks võimalik parandada suhtlust muinsuskaitse, koguduste ja kohalike elanike vahel.

Kirikaiad on väga mitmete erinevate tähendustega paigad. Tegemist on keskkondadega, mis hõlmavad minevikule viitavaid elemente. Lisaks pakuvad kirikaiad väga mitmekesisest informatsiooni erinevate arheoloogiat puudutavate teemade uurimiseks.

Seetõttu on oluline, et leiduks arheolooge, kes kirikaedade materjaliga tegeleks ja kirikaia erinevaid väärtusi avalikkusele tutvustaks. Tulevikus võiks kirikaedade väärtuste ja kaitse uurimisse kaasata kohalikke kogukondi, mis kindlasti annaks selgema pildi sellest, kuidas laiem üldsus kiriaedadesse suhtub.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Intervjuud ja kirjavahetus

Asuküla 02.04.2013. Intervjuu Raivo Asukülaga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus, TÜ)

Jonuks 26.03.2013. Kiri Tõnno Jonuksilt. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kadakas 28.03.2013. Intervjuu Ulla Kadakaga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kalmus 09.04.2013. Intervjuu Hermann Kalmusega. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kivi 25.03.2013. Intervjuu Anne Kiviga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Konsa 27.03.2013. Intervjuu Marge Konsaga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kraut 03.04.2013. Intervjuu Ants Kraudiga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Rudi 03.04.2013. Intervjuu Armin Rudiga. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Schvede 20.03.2013. Intervjuu Tiit Schvedega. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Sääsk 26.03.2013. Kiri Kristi Sääselt. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk 29.03.2013. Kiri Heiki Valgult. (TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Käsitirjad

Aguraiuja, Ü. 2008. Tartu Püha Jüri kalmistu paleoantropoloogiline analüüs. Bakalaureusetöö. (Käsitiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Alttoa, K. 1981. Ehitusarheoloogilised kaevamised Viljandi end. Frantsisklaste kloostri territooriumil 1980. a. Kõide I. (Koopia TÜAK arhiiv-raamatukogus, originaal MKA arhiivis)

Bollmann, T. 1926. Ajalooline traditsioon Suure-Jaani kihelkonna põhjapoolsest osast. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Haak, A. 2005. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Kindral Laidoneri platsil Viljandis 5. juulil 2002. a. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Haak, A. 2006/2009. Aruanne inspeksioonist Mulgimaale ning Härgmäe ümbrusse 15. novembril 2005. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Jonuks, T. 2007. Aruanne arheoloogilistest järelevalvetöödest Suure-Jaani kirikuaias 22. august 2007. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kadakas, V. 2001. Ehitusarheoloogilistest uuringutest Tallinna endise Uue Seegi hoones aastatel 1998–1999. Peaseminaritöö. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kadakas, V. 2008. Arheoloogilised uuringud ja järelevalve Paide Püha Risti kiriku põranda vahetuse käigus. Tallinn. (Käsikiri MKA arhiivis)

Konsa, M. 2001. Aruanne arheoloogilisest proovikaevamisest Paistu kirikuaias 5. mail 2001. aastal. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Konsa, M. 2002. Arheoloogilised uuringud Paistu kirikuaias 2001. aastal. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kustin, A.? 1972. Kiri: Kallis naaber! (Luudest Kolga-Jaani kiriku müüride lähedal). (Koopia TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Lange, K. 2002. Türi kirik. Arheoloogiline ülevaatus ja järelevalve 2002. a. (Koopia TÜAK arhiiv-raamatukogus, originaal MKA arhiivis Nr. A-7187)

Lepp, R. 2006. Türi kirikuaia piirdemüüri 2006. a. remonttööde muinsuskaitse aruanne. Paide. (Käsikirik MKA arhiivis, Nr. A-8401)

- Lillak, A. 2006.** Maa-alused põletusmatused Lõuna-Eestis. Bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Lõhmus, M. 2007.** Paistu kirikaed. Arheoloogiline järelevalve tänavavalgustuse kaabli trassil 20. Juuni 2007. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Lõhmus, M. & Jonuks, T. 2007.** Arheoloogiline järelevalve Türi Püha Martini kiriku aias 15.–18. mai 2007. Türi-Tartu. (Käsikiri MKA arhiivis, Nr. A-8472)
- Lätti, P. 2004.** Järvamaa muistised ja asustuspilt rauaaja teisel poolel ning kesk- ja varauusajal. Bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Malve, M. 2009.** Paistu kirikuaed 2001 (TÜ 999). Osteoloogiline aruanne. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Malve, M. 2010.** Tartu Toomkiriku kalmistu matuste osteoloogiline analüüs: kaks juhtumiuuringut. Magistritöö. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Malve, M. 2013.** Halliste kiriku juurest leitud põlenud inimluude esialgne osteoloogiline analüüs. (Käsikiri autori valduses)
- Prüssel, A. 1986.** Kiri: Arheoloogilisest leiust. (Koopia TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Rudi, A. 2003.** Kristlased või paganad, varased matused ja leiud Eesti kirikaedades. Bakalaureusetöö. (Käsikiri Eesti Humanitaarinstituudis)
- Selirand, J. 1973.** Aruanne. Arheoloogilistest proovikaevamistest Valjala kiriku juures 1973. aastal. (end. Valjala khk). Tallinn. (Koopia TÜAK arhiiv-raamatukogus, originaal TLÜ AI arhiivis)
- Tvauri, A. 1998.** Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Viljandis Laidoneri pl. 5 ja Linnu tn. 2 hoonete vahelise soojatorustiku ehitustöödel 1998. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)
- Tvauri, A. 2007.** Arheoloogiline järelevalve Viljandis Laidoneri pl 5A vee- ja kanalisatsioonitorustike ehitamise juures 2007. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Tõnisson, L. 1931. Halliste. Kihelkonnakirjeldus. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. 1991. Teateid kahest inspeksioonist Halliste kihelkonda 1991. a. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. 1994. Andmeid Halliste kirikukalmistu kohta. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. 1996. Viljandi arheoloogilise kultuurkihi paksusest ja iseloomust. 1996. a. Georadari- ja puurimisuuringu aruanne. Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. 1999b. Arheoloogilisest inspeksioonist Pilistverre 24. mail 1999. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. 1999c. Aruanne arheoloogilistest uurimistöödest Pilistvere kirikuaia 1999. a. juulis. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Valk, H. & Stöör, Ü. 1996. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Püha Johannese ja Püha Clara kiriku varemetes Viljandis 1996. aasta. Viljandi-Tartu. (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Vindi, A. 2001. Ühest käigust Halliste maile 26. aprillil 2001. a. (Halliste kihelkond). (Käsikiri TÜAK arhiiv-raamatukogus)

Kirjandus

Allmäe, R., Limbo-Simovart, J., Heapost, L. & Verš, E. 2012. The content of chemical elements in archaeological human bones as a source of nutrition research. – *Papers on Anthropology XXI*, 27–49.

Alttoa, K. 1983. Halliste keskaegsest kirikuhoonest. – *Kunstiteadus. Kunstikriitika*. 5. Artiklite kogumik. Kirjastus „Kunst“, Tallinn, 133–146.

Andersson, H., Scholkmann, B. & Svart Kristiansen, M. 2007. Medieval archaeology at the outset of the third millennium: research and teaching. – *The*

Archaeology of Medieval Europe. Vol.1. Eight to Twelfth Centuries AD. Toim. J. Graham-Campbell & M. Valor. Aarhus University Press, 19–45.

Andrén, A. 2013. The significance of places: the Christianization of Scandinavia from a spatial point of view. – *World Archaeology, Vol. 45, Issue 1. Archaeology of Religious Change*, 27–45.

Arheoloogilised eetilised põhimõtted. 2010. Muinsuskaitseamet.
<http://www.muinas.ee/files/Eetikakoodeks2010.pdf>. [20.05.2013]

Arheoloogia- ja arhitektuurimälestiste ümbruses säilitamisele või eemaldamisele kuuluvate puude määramise metoodiline juhend. 1995. Kinnitanud J. Tamm & R. Ratas. Muinsuskaitseamet. Keskkonnaministeerium.

Ariés, P. 1974. Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present. The John Hopkins University Press, Baltimore, London.

Bayliss, A. 2009. Rolling out revolution: using radiocarbon dating in archaeology. – *Radiocarbon, Vol 51, Nr 1*, 123–147.

Boddington, A. 1987. Raunds, Northamptonshire: analysis of a country churchyard. – *World Archaeology. Vol. 18, No 3, Archaeology and the Christian Church*, 411–425.

Butler, L. A. S. 2001. Church archaeology. – *Medieval Archaeology. An Encyclopedia*. Toim. P. J. Crabtree. Garland Publishing, Inc., New York & London, 56–58.

Byrne, D. 2008. Heritage as social action. – *The Heritage Reader*. Toim. G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson jr. & J. Schofield. Routledge, London & New York, 149–173.

Duday, H. 2006. Archeoethnoanatology or the archaeology of death. – *Social Archaeology of Funerary Remains*. Toim. R. Gowland ja C. Knüsel. Alden Press, Oxford, 30–56.

Dymond, D. 1999. God's disputed acre. – *The Journal of Ecclesiastical History*, 50, 464–497.

EA 2. 1996. Eesti arhitektuur. 2. Läänemaa. Saaremaa. Hiiumaa. Pärnumaa. Viljandimaa. Toim. V. Raam. Valgus, Tallinn.

Eibl, F. 2005. Zur Kenntnis altbayerischer älter- bis spätmittelalterlicher Bestattungen in und um Kirchen. – *Treffen der Archäologischen Arbeitsgemeinschaft Ostbayern, West- und Südböhmen*. Rahden/Westfalen, 223–245.

Gilchrist, R. 2012. Medieval Life. Archaeology and Life Course. The Boydell Press, Woodbridge.

Holtorf, C. J. 2008. Is the past a non-renewable resource? – *The Heritage Reader*. Toim. G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson jr. & J. Schofield. Routledge, London & New York, 125–133.

Ilves, L. 2010. Kirbla kiriku ümbert on aaret otsitud. – *Lääne Elu*. 16.03.2010. <http://www.le.ee/vana/?a=uudised&b=7439>. [22.05.2013]

Jonsson, K. 2009. Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia. Stockholm Studies in Archaeology 50. Stockholm University, Stockholm.

Jonuks, T. 2009. Eesti muinasusund. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu.

Jung, J. 1910. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Kogunud ja välja andnud J. Jung. „Postimehe“ trükikoda, Tartu.

Jürmann, M. 1901. Tarvastu kiriku Mälestuseraamat. Trükitud Hermann'i trükikojas, Jurjev.

Kalling, K. 1995. Paleoantropoloogilisi andmeid Tartu Jaani kiriku kalmistu 13.–14. sajandi matuste kohta. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Valk. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised* 8. Tartu, 47–58.

Kirikute hooldusraamat 2007. Kirikute hooldusraamat. Koost. M. Loit. Toim. K. Adamson. Muinsuskaitseamet, Tallinn.

Kjellström, A., Tesch, S. & Wikström, A. 2005. Inhabitants of sacred townscape. An archaeological and osteological analysis of skeletal remains from late Viking age and medieval Sigtuna, Sweden. – *Acta Archaeologica vol. 76*, 87–110.

Kjellström, A., Storå, J., Possnert, G. & Linderholm, A. 2009. Dietary patterns and social structures in medieval Sigtuna, Sweden, as reflected in stable isotope values in human skeletal remains. – *Journal of Archaeological Science 36*, 2689–2699.

Kriiska, A. & Tvauri, A. 2002. Eesti muinasaeg. Avita, Tallinn.

Lang, V. 2007. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu Ülikooli kirjastus, Tartu.

Lange, K. 1995. Varasematest uurimistöödest Tartu Jaani kirikus. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Artiklite kogumik. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised* 8. Toim. H. Valk. Tartu, 37–46.

Larsen, C. S. 1997. Bioarchaeology. Interpreting behavior from the human skeleton. – *Cambridge Studies in Biological Anthropology 21*. Cambridge University Press, Cambridge.

Lillak, A. 2010. Kalmistud langesid rüüstajate ohvriks. – *Setomaa*. 06.10.2010.

Loit, M. 2006. Keskaegsest surmakultuurist ja hauatähistest reformatsioonieelse Tallinna kirikutes ja kloostrites. – *Vana Tallinn XVII (XXI)*. Estopol, Tallinn, 13–190.

Luby, E. 2000. Mortuary sites, excavations and analysis. – *Archaeological Method and Theory: An Encyclopedia*. Toim. L. Ellis. Garland Publishing, New York & London, 372–377.

Läanelaid, A. 2002. Jaani kiriku algus ja aastarõngad. – *Horisont, 1*, 30–40.
http://www.horisont.ee/arhiiv_2000_2002/h2002n116.html. [14.05.2013]

Malve, M., Roog, R. & Lillak, A. 2012a. Archaeological investigations in Rapla churchyard and the osteological analysis of the burials. *AVE 2011*. Tallinn, 189–200.

Malve, M., Roog, R., Lillak, A. & Limbo-Simovart, J. 2012b. Archaeological rescue

excavations in Hargla old parish cemetery. – *AVE 2011*. Tallinn, 189–200.

Markus, K. 2003. Vanimad kristlikud hauatähised Eestis. – *Eesti aastal 1200*. Koost. ja toim. M. Mägi. Argo, Tallinn, 107–124.

Mays, S. 2006. The osteology of monasticism in medieval England. – *Social Archaeology of Funerary Remains*. Toim. R. Gowland ja C. Knüsel. Alden Press, Oxford, 179–189.

Mikovitš, B. 2010. Aardekütid tuhnisid Kirbla kiriku ümbruse auke täis. – *Maaleht*. 16.03.2010. <http://www.maaleht.ee/news/uudised/eestiudised/aardekutid-tuhnisid-kirbla-kiriku-umbruse-auke-tais.d?id=29812191>. [22.05.2013]

MuKS = Muinsuskaitseeadus. Vastu võetud 27.02.2002, RT I 2002, 27, 153; RT I, 21.03.2011, 4. <https://www.riigiteataja.ee/akt/121032011008>. [23.05.2013]

Moor, A. 1998. Hingepuu: vanade müütide jälgedes. Elmatar, Tartu.

Mäesalu, I. 2007. Kirikuaed. – *Kirikute hooldusraamat*. Koost. M. Loit. Toim. K. Adamson. Muinsuskaitseamet, Tallinn, 88–92.

Mägi, M. 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9.–13. centuries AD. *CCC papers*, 6. Tallinn.

Polnoye 1830 = Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года. Томъ XIX. 1770–1774. Санктпетербург, 1830.

Pühakodade programm. 2003. Pühakodade säilitamine ja areng. Riiklik programm. Eelnõu.
<http://www.muinas.ee/files/P%C3%BChakodade%20s%C3%A4ilitamine%20ja%20areng.pdf>. [14.05.2013]

Raam, V. 1986. Märkmeid Ambla kirikust ja Kesk-Eesti kirikute ehitusloost üldse. – *Kunstiteadus. Kunstikriitika*. 6. Artiklite kogumik. Kirjastus „Kunst“, Tallinn, 178–211.

Ranniku, V. 1998. Kirikuaed või alevikupark. – *Eesti kirik*. Nr. 42. 21.10.1998.

Redin, L. 1976. Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. *Acta Archaeologica Ludensia*. Series 4°, 10. Lund.

Rodwell, W. 2005. *The Archaeology of Churches*. Tempus, Stroud.

Runnel, P. 1998. Haljastustööd töid Rae valla elanikele unetuid öid. – *Postimees*. 07.06.1998. <http://www.postimees.ee/htbin/1art-a?/98/06/07/probleem.htmXesimene>. [14.05.2013]

Russow, E., Valk, H., Haak, A., Pärn, A. & Mäesalu, A. 2006. Medieval archaeology of the European context: towns, churches, monasteries and castles. – *Archaeological Research in Estonia 1865–2005. Estonian Archaeology I*. Tartu University Press, 159–192.

Sayer, D. 2010. *Ethics and Burial Archaeology*. Bloomsbury Academic, Duckworth, London.

Sellevoid, B. J. & Hommedal, A. T. 2008. Archaeological bones – the anatomy of an abandoned churchyard. – *Norwegian Archaeological Review, Vol 41, No 1*, 71–84.

Sipelgas, K. 2000. Lääne- ja Saaremaa trapetsiaalsed hauaplaadid. – *Läänemaa muuseumi toimetised IV*. Läänemaa muuseum, Haapsalu, 46–65.

Sprague, R. 2005. *Burial Terminology: a Guide for Researchers*. AltaMira Press, Lanham.

Sulbi, R. 2011. Kraavitööd Paide kesklinnas töid jõulureedel välja üheksa inimese luustikud. – *Postimees*. 28.12.2011. <http://www.postimees.ee/683736/kraavitood-paide-kesklinnas-toid-joulureedel-valja-ueksa-inimese-luustikud/>. [14.05.2013]

Talvar, P. 1999. Archaeological investigations in Old Tallinn. – *AVE 1999*. Muinsuskaitseinspeksioon, Tallinn 2000, 86–91.

Tamla, T. 1993. Viru-Nigula kirik ja Maarja kabel. – *Stilus 4. Eesti Arheoloogiaseltsi Teated. 1993 (1)*. Koost. ja toim. V. Lang. Tallinn, 18–36.

Tamm, J., Toos, G., Kalman, J. & Mäll, J. 1998. The construction-archaeological investigations in the Cistercian St. Michael's Convent in Tallinn. – *AVE 1997*. Tallinn, 130–142.

Tamm, Ü. 2005. Miks Kuusalu kirikuaiaist võetakse puud maha. – *Sõnumitooja*. 30.11.2005. Nr. 47. <http://www.sonumitooja.ee/vanaleht/2005/St47/miks.htm>. [14.05.2013]

Tiirmaa, U. 1997. Tartu Jaani kiriku alumise matusetsooni kirstudest ja nende etnograafilisest võrdlusmaterjalist. – Arheoloogilisi uurimusi 1. Toim. H. Valk. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised* 9. Tartu, 71–98.

Tiks, M. & Sikk, R. 2005. Kuusalu õpetaja korraldas kirikuaia lageraie. – *Eesti Päevaleht*. 07.12.2005. <http://www.epl.ee/news/eesti/kuusalu-opetaja-korraldas-kirikuaia-lageraie.d?id=51025516>. [14.05.2013]

Trummal, V. 1974. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole. – *Eesti NSV ajaloo küsimusi VIII*. TRÜ toimetised, vihik 340. Tartu, 3–29.

Tvauri, A. 2001. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula ajaloost. *Muinasaja teadus*, 10. Tartu–Tallinn.

Uustalu, A. 2013. Järva-Madise elanik: see on lageraie, mitte haigete puude mahavõtmine! Kesk-Eesti pisikese küla rahvas tülitseb kohaliku kirikuga vanade pargipuude mahavõtmise pärast. – *Õhtuleht*. 04.04.2013.

Valk, H. 1993. Põletusmatustest keskaegses Lõuna-Eestis. – *Kleio 7. Ajaloo ajakiri*. Tartu, 5–13.

Valk, H. 1995. Tartu Toomkiriku kalmistust ja ümbruskonna varasemast asustusest. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Valk. *Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised* 8. Tartu, 59–80.

Valk, H. 1997. Christianization and changes in faith in the burial traditions of Estonia in the 11th–17th centuries. – *Rom und Byzanz im Norden : Mission und*

Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.-14. Jahrhunderts. Band II, Internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Kiel, 18.–25 September 1994. Toim. Michael Müller-Wille. Stuttgart, 37–53.

Valk, H. 1999a. Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. *CCC papers*, 3. Visby – Tartu.

Valk, H. 2003. The Christianisation of Estonia and changes in burial customs. – *Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Band 58. 2001.* Toim. M. Müller-Wille & C. von Carnap-Bornheim. Neumünster, 215–222.

Valk, H. 2004a. Viljandi Jaani kiriku kalmistu. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Koost. ja toim. A. Haak, E. Russow & A. Tvauri. *Muinasaja teadus 14.* Tallinn – Tartu, 421–450.

Valk, H. 2004b. Artefacts in Estonian urban churchyards: reflections on different traditions and ideologies. – *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel. Culture Clash or Compromise VIII.* Toim. D. Kattinger, J. E. Olesen & H. Wernicke. Schwerin, 103–112.

White, T. D. 2000. Human Osteology. 2nd Edition. Academic Press, San Diego.

ÕS 2006 = Õigekeelsussõnaraamat 2006. Eesti keele õigekeelsussõnaraamat ÕS. Eesti keele Sihtasutus, Tallinn. <http://www.eki.ee/dict/qs/>. [14.05.2013]

Andmebaasid

MKA register = Kultuurimälestiste riiklik register – <http://register.muinas.ee/>. [14.05.2013]

Lühendid

AVE – Arheoloogilised välitööd Eestis. Tallinn, 1997–. Koostanud ja toimetanud Ü. Tamla (1997–2007); E. Oras ja E. Russow (2008–).

EELK – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik

MKA – Muinsuskaitseamet

MuKS – Muinsuskaitseseadus

TLÜ AI – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut

TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool

TÜAK – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabinet

Summary: Churchyards as multi-layered archaeological sites. Possibilities for research and protection arrangement in the example of Järva and Viljandi Counties

Churchyard is an area around the church which is usually surrounded by a wall or a fence. In Europe and in Estonia, churchyards were the most common burial place throughout medieval and early-modern times. The first churchyards were established in Estonia already during or right after Christianization (1208–1227) along with the churches. Churchyards were used as a burial place till 1772, when it was prohibited by the law for sanitary reasons. After that, cemeteries were mostly established further from the center of the settlement. In Governorate of Estonia, the new law was not always followed and burying in the churchyard continued till 20th century. In some places, new cemeteries were established next to the old churchyards.

Churches were usually built near settled places. Due to that, it is highly possible, that under the medieval burial layer might be earlier stratifications. In addition to the different archaeological layers, churchyards are also multi-layered because of their different meanings to people. Although churchyards are mostly not used as a burial ground nowadays, they are still important and meaningful places to local people. Also, churchyards are part of our cultural heritage and thus protected as monuments by the National Heritage Board (see Appendix 1.1.).

The aim of this thesis is to analyse the churchyard as a multi-layered (archaeological) site in the example of Järva- and Viljandimaa churchyards. The main questions I was trying to answer were:

1. What kind of archaeological layers can be found in churchyards?

2. Which are the main values that churchyards are protected for?
3. Which are the main problems related to the protection of churchyards?
4. How to protect churchyards as multi-layered archaeological sites?

In the first chapter I analysed medieval/early-modern and earlier archaeological layers in churchyards. It became evident, that although the burial layer is the biggest and most distinctive phase in a churchyard, there can still be many others. For example under the churchyard there might be a settlement site, earlier burial or holy place. As building a stone church was expensive, labour-consuming and a long process, it is possible, that the first churches were made of wood. Thus the remains of an earlier wooden church might also be found under the church and churchyard. The biggest problem with earlier layers is the fact that they are very difficult to determine. Quite many earlier excavations in churchyards were carried out without archaeological supervision, which means that we do not have any documentation of those instances. Problems still exist, even if archaeologists conduct the excavations because usually there is very little evidence of earlier layers as they are mixed or destroyed by intensive grave-digging in medieval and early-modern times. In addition to that, churchyard excavations are usually quite small, so it is difficult to make explicit conclusions (see App. 1.2. & 1.3.).

In chapter 2 I focused on the churchyard as a research object. It appears that information from churchyards might be used for studying the development of the church building, burial customs, Christianization and social structures of the past. Human remains provide information about the medieval population – their diet, health and lifestyle. Based on the findings it is possible to assess the demography, economy and the environment of medieval and early-modern times. Grave goods and ornaments can be used for object typology research.

In the third chapter I had two different goals. In the first subsection I was trying to find out what different interest groups value in churchyards. To do that I interviewed/questioned 11 people (see App. 2) – 5 inspectors of the National Heritage Board, 3 archaeologists and 3 pastors of Estonian Evangelical Lutheran Church. It appeared that most values were universal – such as historical, cultural and environmental. Still, these groups also highlighted some different values. Inspectors of

the National Heritage Board accentuated, that churchyards are a part of the cultural heritage, whereas archaeologists stressed the archaeological and scientific value and pastors emphasized the sacredness of the churchyards. Understandings about the churchyards' environmental value also varied. While officials see the churchyard mainly as the surroundings for a church, other groups tend to take it more as a special and meaningful space. While doing the interviews I also received information about conflicts between local people, archaeologists and congregation representatives/National Heritage Board. In many occasions, locals were against cutting trees from the churchyards. It seems that churchyards are meaningful places for locals as well.

In the second subsection I focused on three case studies to find out, how churchyards are protected and what are the main problems related to this. Case studies were chosen from Viljandi County (archaeological rescue works in Pilistvere in 1999, rescue excavations in Paistu in 2001 and archaeological supervision in Suure-Jaani in 2007). Generally, churchyards are well protected by the law, if they are acknowledged as a monument. Problems arise if people ignore the law and do not coordinate their actions with the National Heritage Board. In Pilistvere case, diggings for a cable trench were carried out without archaeological supervision, so cultural layers were destroyed and valuable information lost. Interviewees also pointed out, that we lack sufficient knowledge about the extent of the churchyard and the burial layer – borders might have been moved in time and it is also possible, that some people were buried behind the churchyard wall. Although vandalism and the use of metal detectors in churchyards are quite rare, there has still been a few such cases, so it should also be mentioned as one of the problems related to protecting churchyards.

The aim of the final chapter was to analyse the problems related to the protection of the churchyards and offer solutions. It appeared that a churchyard might be basically divided into three different layers. Firstly stratifications, which are older than the churchyard. Main problems about protecting them are the previously mentioned difficulties with distinguishing them and locating their borders. To solve the problem, archaeologists and inspectors of the National Heritage Board should make a more concentrated effort to find the borders, possibly by using non-destructive methods such

as systematic archaeological field surveys and geophysical methods. Generally, I do not think that earlier stratifications should be protected as a distinct monument, if they rest within the borders of the churchyard (and the churchyard itself is protected by the law). If earlier layers extend outside of the reach of protection, separate protection is necessary.

Second phase in the churchyards is formed by the medieval and early-modern stratifications, which are the most extensive and by which churchyards are defined. Most problems concerning these layers were already discussed in chapter 3. To solve these problems, it is important that all medieval churchyards would be protected by law so that the National Heritage Board would have control over the excavation works done there and inspectors could give advice, how to damage the monument as little as possible. As for the problem about the burials behind the churchyard boundaries, it must be said, that it is not reasonable to protect few hundred meters around every churchyard just in case. Instead of this, inspectors of the National Heritage Board should keep an eye on bigger excavation works done in the close quarters of the churchyard and give people information about things that might be found there. Generally, people are also obliged by the law to stop excavation works and inform the National Heritage Board when they find something with cultural value. That is why people's awareness about the subject should be increased.

Another problem about churchyards medieval and early-modern layers is related to the quality of archaeological excavations and using churchyard materials in research. On one side it must be said, that the situation has improved in recent years – it has been realized that churchyards provide valuable information and excavations are now far better documented than before. On the other hand we still do not have researcher(s) who would systematically study churchyards as a whole. Although churchyard excavations are often quite small, I still think, that we have quite a lot material to use in research.

In the third phase I placed the stratification which has formed in the period when the churchyard was no longer used as a burial place (after 1772). Since then, churchyards have not been used as intensively as before. New churchyard boundaries and chapels were built in some of the churchyards in 19th century. After that, mostly only greenery

has changed in churchyards, which have now sporadically become shady parks. For people, they are still important – places where to walk and sense the past. That mental level is what makes that third layer stand out and also causes some problems, as the locals, archaeologists, congregation representatives' and National Heritage Board's view on how to manage a churchyard does not always coincide. In that case, it is very important that all concerned parties would be involved in the decision making. Like an example about the resistance against cutting down trees in churchyards showed – problems often occur because local people are not made aware of the changes before they are already underway. In this case we can of course argue, whether cutting down trees and making changes in a churchyard is against the interests of most people or just what the more clamant members of society think. Whichever case is true, I would still want to accentuate the importance of communication with locals, as they are the ones who “use” churchyards daily. I think that conflicts are easier to solve, if all groups involved get the chance to give reasons for they opinion. In addition to the importance of communication during change-making, National Heritage Board should turn more attention to presenting churchyards and their values to the general public on other times as well. On that base it would be easier to communicate later.

To sum up, churchyards include many different layers and represent a number of values. To protect them as well as possible, it is important to take them all into account. As churchyards are a part of our cultural heritage and also used places nowadays, it is important to involve different interested groups into decision making. Only then it is possible to not only protect the historically and scientifically important layers but also preserve its value to the people living today.

Lisa 1. Tabelid

Lisa 1.1. Järva- ja Viljandimaa keskaegsed kirikaiad

Appendix 1. Tables

Appendix 1.1. Medieval churchyards in Järva and Viljani County

Kirikaed	Maakond	MKA registri nr	Mälestise liik	Dateering	Mullatööd	Välja kaevatud matused	Varasem tegevus	Allikad
Ambla kirikuaed ja kalmistu	Järvamaa	3991	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis	13.–20. saj	Ei	Ei	Ohvrikoht?	Lätti 2004: 63; MKA register
Anna kirikuaed ja kalmistu	Järvamaa	4021	Ehitismälestis; ajaloomälestis		Ei	Ei	Ei	MKA register
Järva-Jaani kirikuaed	Järvamaa	3997	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis		Ei	Ei	Ei	MKA register
Järva-Madise kirikuaed	Järvamaa	3988	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis	13.–19. saj	Ei	Ei	Asula?	Lätti 2004: 62; MKA register

Kirikaed	Maakond	MKA registri nr	Mälestise liik	Dateering	Mullatööd	Välja kaevatud matused	Varasem elutegevus	Allikad
Järva-Peetri kirikuaed ja kalmistu	Järvamaa	4002	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis	Alates 14. saj	Ei	Ei	Ohvrikoht?	Lätti 2004: 63; MKA register
Koeru kirikuaed	Järvamaa	4008	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis	13.–17. saj	Ei	Ei	Hiie- ja ohvripaik?	Lätti 2004: 63; MKA register
Paide kirikuaed	Järvamaa	15058	Ehitismälestis		Jah	Ei	Varasem kirik/hoone?	Kadakas 2008: 31; MKA register
Türi kirikuaed ja ohverdamiskoht	Järvamaa	4026	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis		Jah	Jah	Pühakoht? Kalme?	Jung 1910: 11; Lõhmus & Jonuks 2007; MKA register
Halliste kirikuaed	Viljandimaa	13207	Arheoloogiamälestis		Jah	Ei	Asula? Kalme?	MKA register; Valk 1991; Vindi 2001
Kolga-Jaani kirikuaed, 14.–19. saj	Viljandimaa	14538	Arheoloogiamälestis; ehitismälestis	14.–19. saj	Jah	Ei	Kalme?	MKA register; Valk 1999a: 97
Kolga-Jaani kirikuaed	Viljandimaa	13220	Arheoloogiamälestis					
Paistu kirikuaed, 13.–19. saj	Viljandimaa	14596	Ehitismälestis	13.–19. saj	Jah	Jah	Kalme?	Konsa 2002; MKA register

Kirikaed	Maakond	MKA registri nr	Mälestise liik	Dateering	Mullatööd	Välja kaevatud matused	Varasem elutegevus	Allikad
Pilistvere kirikuaed	Viljandimaa	14547	Arheoloogiamälestis; ehitismälestis	13.–20. saj	Jah	Jah	Kalme?	MKA register; Valk 1999c
Suure-Jaani kirikuaed	Viljandimaa	8442	Ehitismälestis; ajaloomälestis; arheoloogiamälestis		Jah	Ei	Kalme?	Jonuks 2007; MKA register
Tarvastu kirikuaed, 14.– 19. saj	Viljandimaa	14662	Ehitismälestis	14.–19. saj	Jah	Ei	Ei	MKA register
Viljandi linnakiriku kirikuaed	Viljandimaa	Pole iseseisvalt kaitse all; jääb Viljandi vanalinna muinsuskaitsealasse			Jah	Ei	Ei	Jürmann 1901: 34– 35; MKA register

Lisa 1.2. Mullatööd ja arheoloogiline luure Järva- ja Viljandimaa kirikaedades ja nende lähiümbruses

Appendix 1.2. Excavations and archaeological field survey in and near churchyards of Järva and Viljand Counties

Kirikaed	Maakond	Tegevus	Aasta	Arheoloogiliste uuringute teostaja	Leiud	Allikad
Paide	Järvamaa	Kraavitööd.	2011	T. Schvede ja A. Kraut	U 20 luustikku (vt Lisa1.3); kirstupuit	Kraut 03.04.2013; Schvede 20.03.2013; Sulbi 2011
Türi	Järvamaa	Kapitaalremondi käigus kiriku müüride vundamendi maa-aluse osa puhastamine	1986	Järelevalve puudus	Erineva põletusastmega luud	Prüssel 1986
		Kiriku põranda rekonstrueerimine ja selle käigus kaugküttetrassi viimine kirikusse	2002	K. Lange	Mõned segatud inimluud	Lange 2002
		Kirikuaia piirdemüüri remonttööd	2006	Järelevalve puudus	Leide ega matmiskohti ei leitud	Lepp 2006
		Kiriku välisfassaadi valgustite paigaldamine	2007	M. Lõhmus ja T. Jonuks	Fikseeriti 2 haualohku (vt Lisa 1.3); segatud inimluud, kirstupuit, mündid, klaas, nuga, pronksspiraali ktk	Lõhmus & Jonuks 2007
Halliste	Viljandimaa	Veetrassi viimine kirikusse	1989	Järelevalve puudus	Välja olevat tulnud palju luid	Valk 1994

		Kaablikraavi kaevamine	1990?	Järelevalve puudus	Põlenud ja põletamata inimluud	Valk 1991
		Arheoloogiline luure	1991	H. Valk	Põlenud ja põletamata inimluud	Valk 1991
		Arheoloogiline luure	2001	A. Vindi	Käsitsi valmistatud keraamika ja põlenud inimluud	Vindi 2001
		Arheoloogiline luure	2005	A. Haak	–	Haak 2006/2009
Kolga-Jaani	Viljandimaa	Kiriku kivist torni ehitamiseks vundamendikraavi kaevamine	1875	?	Ehted	Rudi 2003
		Gaasikütte sissepanekuks vajalike trasside kaevamine	1972	Järelevalve puudus	Põlenud ja põletamata inimluud	Kustin 1972
Paistu	Viljandimaa	Päästekaevamised seoses kiriku vundamendi hüdroisolatsioonitöödega	2001	M. Konsa	Põlenud ja põletamata inimluud; söetükid; pronksist eseme ktk	Konsa 2001
		Kiriku vundamendi hüdroisolatsiooniprojektiga seotud dreanaažisüsteemi rajamine	2002	M. Konsa	Dokumenteeriti 6 luustikku (vt Lisa 1.3); segatud inimluud, naelad, keraamika, ehted, helmed, uusaegsed mündid	Konsa 2002
		Kirikuaia tänavavalgustuse kaabli trassi kaevamine	2007	M. Lõhmus	Segatud inimluud	Lõhmus 2007
Pilistvere	Viljandimaa	Kaabli trassi kaevamine	1998	Järelevalve puudus	Põlenud ja põletamata inimluud	Valk 1999b

		Järeluuringud seoses 1998. aastal kaevatud kaablitrassiga	1999	H. Valk	Dokumenteeriti 2 luustikku (vt Lisa 1.3); põlenud ja põletamata inimluud, naelad, ehted, helmed, mündid	Valk 1999c
Suure-Jaani	Viljandimaa	Gaasitrassi paigaldamine	1960- tel	?	?	Jonuks 2007
		Kiriku välisvalgustuse kaabli paigaldamine	2007	T. Jonuks	Segatud põlenud ja põletamata inimluud	Jonuks 2007
Tarvastu	Viljandimaa	Kiriku taastamistööd	1893	Järelevalve puudus	Segatud inimluud, ehted	Jürmann 1901: 34–35
Viljandi linnakirik	Viljandimaa	Kindral Laidoneri plats 5 asuva hoone tagatrepile uue panduse ehitamine	1996	H. Valk ja Ü. Stöör	Segatud inimluud, keraamika	Valk & Stöör 1996
		Soojatorustiku ehitustööd	1998	A. Tvauri	Segatud inimluud, pronkskuljus	Tvauri 1998
		Kindral Laidoneri platsi purskkaevu parandustööd	2002	A. Haak	Segatud inimluud	Haak 2005
		Vee- ja kanalisatsioonitorustike ehitamine Kindral Laidoneri plats 5	2007	A. Tvauri	–	Tvauri 2007

Lisa 1.3. Järva- ja Viljandimaa kirikaedadest leitud matused

Appendix 1.3. Documented burials from Järva and Viljandi County churchyards

Kirikaed	Maakond	Matused	Matmissuund (pea)	Matmissügavus (cm maapinnast)	Kirstud	Panused	Dateering	Allikad
Paide	Järvamaa	U 20 luustikku*						Kraut 03.04.2013; Schvede 20.03.2013
Türi	Järvamaa	Matus I	E		Kõdupuit haua täitepinnases			Lõhmus & Jonuks 2007
		Matus II	E?					Lõhmus & Jonuks 2007
Paistu	Viljandimaa	Luustik I	W	45 cm		Pronksist sõlg	13. saj lõpp	Konsa 2002
		Luustik II	W	45 cm		Hõbedast hoburaudsõlg, pronksist kilpsõrmus	13.–14. saj	Konsa 2002
		Luustik III	NO	105 cm		Pronksist vitssõlg		Konsa 2002
		Luustik IV	W	105 cm		2 münti – 1734. a. poluška ja 1731. a. denga; pronksist vitssõlg	18. saj	Konsa 2002

		Luustik V	W	120 cm				Konsa 2002
		Luustik VI	W	120 cm		Pronksist südasõlg		Konsa 2002
Pilistvere	Viljandimaa	Luustik 1	U 250°	100 cm	Peatsis 4 kirstunaela	Vitssõlg	18. saj	Valk 1999c
		Luustik 2	U 245°		Matuse juures 3 naela	Hõbedast vitssõlg		Valk 1999c

*2011. aastal Paide kirikuaia leitud matuste kohta hetkel aruanne puudub.

Lisa 2. Küsimustikud

Lisa 2.1. Küsimustik muinsuskaitseinspektoritele

Appendix 2. Questionnaires

Appendix 2.1. Questionnaire for inspectors of the National Heritage Board

Taustainfo

1. Nimi.
2. Kellena olete muinsuskaitse valdkonnas töötanud?
3. Kui kaua olete muinsuskaitse valdkonnas töötanud?
4. Kui kaua olete oma praegusel ametikohal töötanud?

Väärtused

2. Palun sõnastage, mis on Teie jaoks kirikaed.
3. Milliseid elemente Muinsuskaitseamet kirikaia puhul väärtustab?
 - 3.1. Miks neid elemente väärtustatakse ja kaitstakse?
 - 3.2. Kas kirikaedade juures nähakse lisaks teaduslikule uurimisväärtusele teisi väärtusi? Milliseid?
 - 3.3. Kas Teie arvates omab kirikaed veel mõnda väärtust, millele muinsuskaitse tähelepanu ei pööra või mida kaitsta ei saa?
4. Kas kirikaeda kaitstakse eelkõige kui matmisala?
 - 4.1. Kas ja kui palju pööratakse tähelepanu asjaolule, et kirikaed võib olla mitmekihiline muistis?

Kaitse korraldus

5. Millise muistisena kirikaedu kaitstakse?

5.1. Millest see sõltub?

6. Kas kaitse seisukohalt tehakse eri liiki mälestiste (nt. arheoloogia- , ajaloo-, ehitismälestise) vahel vahet?

6.1. Milles erinevus seisneb?

7. Kuidas mälestise kaitsmine toimib? Võtame näiteks olukorra, kus ehitustegevuse tõttu on kirikaia tarvis läbi viia mullatöid. Palun kirjeldage protsessi ja erinevaid otsustustasandeid.

8. Kes otsustab, kas kirikaia tehtavate tööde puhul on tarvis eeluuringuid/järelevalvet?

8.1. Mille põhjal otsus langetatakse?

8.2. Kui kiiresti tuleb otsus langetada?

9. Millised on peamised põhjused, miks kirikaedades on tarvis mullatöid läbi viia?

10. Kas on esinenud juhtumeid, kus juba alustatud tööd kirikaia on tulnud peatada?

10.1. Palun kirjeldage juhtumit.

11. Kuidas on kirikaedade kaitse viimase paarikümne aasta jooksul muutunud?

11.1. Millest muutused tingitud on?

11.2. Milline on Teie hinnang muutustele?

12. Milliseid probleeme Te kirikaedade kaitsmisel näete?

13. Kas Te olete kokku puutunud vandalismi, detektorismi, hauarüüstega kirikaia?

13.1. Palun kirjeldage juhtumit.

13.2. Mida probleemi puhul ette võeti?

13.3. Millised olid tulemused?

14. Palun tooge mõni näide, mis kirikaedade kaitsmisega seotud probleeme demonstreerib.

15. Palun tooge mõni näide, mis kirikaedade kaitsmise toimimist demonstreerib.

16. Kas kirikaedadega seotud probleemidesse ja nende uurimisse kaasatakse arheolooge väljapoolt Muinsuskaitseametit?

16.1. Millisel juhul arheolooge kaasatakse?

16.2. Kui tihti arheolooge kaasatakse?

16.3. Kui suur on tõenäosus, et kaastakse vastavat objekti/piirkonda uurinud arheoloog?

17. Kas arheoloogide kaasamine on Teie arvates oluline?

- 17.1. Miks on arheoloogide kaasamine Teie arvates oluline?
- 18. Kas arheoloogide suurem kaasamine aitaks kirikaedade kaitsmisele kaasa?
 - 18.1. Millist mõju see võiks avaldada?
- 19. Kas Muinsuskaitseamet on kirikaedade juures kaitstavaid väärtuseid avalikkusele tutvustanud?
 - 19.1. Mida on kirikaedade väärtuste tutvustamiseks ette võetud?
 - 19.2. Kas eraldi on tähelepanu pööratud koguduste teavitamisele?
 - 19.3. Kuidas mõjutab see kirikaedade kaitsmist?
 - 19.4. Kas Teie arvates on seda piisavalt tehtud?
- 20. Milline on Teie hinnang praegu kehtiva muinsuskaitsesüsteemi kohta lähtuvalt kirikaedade kaitsmisest?
 - 20.1. Kas kirikaid on selle raames hästi kaitstud?

Uurimiskaevamised ja inimsäilmed

- 21. Kuidas suhtub Muinsuskaitseamet uurimiskaevamisse kirikaedades?
 - 21.1. Kas uurimiskaevamised kirikaedades on aktsepteeritavad?
 - 21.2. Millistel juhtudel on uurimiskaevamised kirikaedades aktsepteeritavad?
 - 21.3. Kas Muinsuskaitse jaoks on vahet, kas kirikais viiakse kaevamisi läbi praktilisest vajadusest tingituna või ainult uurimishuvist konkreetse objekti vastu?
 - 21.4. Milline on Teie isiklik seisukoht?
- 22. Kas inimsäilmete kaevamine kirikais on aktsepteeritav?
 - 22.1. Millistel tingimustel on inimsäilmete kaevamine aktsepteeritav?
 - 22.2. Kas ja millistel tingimustel on inimsäilmete kaevamisjärgne uurimine lubatud?
 - 22.3. Kas ja millal tuleks inimsäilmed tagasi matta?
 - 22.4. Miks tuleks/ei tuleks inimsäilmed tagasi matta?
 - 22.5. Milline on Teie isiklik suhtumine kirikaiast leitud inimsäilmetega tegelemisse?
- 23. Kas mul jäi midagi olulist küsimata? Kas Te sooviksite veel midagi antud teemal lisada/kommenteerida?

Lisa 2.2. Küsimustik arheoloogidele

Appendix 2.2. Questionnaire for archaeologists

Taustainfo

1. Nimi
2. Mis ajast alates olete välitöid juhatanud?
3. Milliste kirikaedadega ja mis aastal olete oma töös kokku puutunud?

Väärtused

4. Palun sõnastage, mis on Teie jaoks kirikaed.
5. Millised on kirikaedade väärtused?
 - 5.1. Miks on nende väärtuste kaitsmine oluline?
 - 5.2. Kas ja milliseid väärtuseid kirikaed lisaks teaduslikule uurimisväärtusele omab?
6. Kas Teie näete kirikaeda eelkõige matmisalana?
 - 6.1. Kui palju pööratakse tähelepanu kirikaedade mitmekihilisusele?
 - 6.2. Millist rolli see kirikaedade uurimisel ja kaitsmisel mängib?
7. Kas ja kuidas on suhtumine kirikaedadesse arheoloogide seas viimase paarikümne aasta jooksul muutunud?
 - 7.1. Millest on muutused tingitud?
 - 7.2. Milline on Teie hinnang muutustele?
8. Mida Teie arvates kirikaedades kindlasti teha ei tohiks?

Arheoloogide kaasamine

9. Kas kirikaedade kaitsmisega seotud probleemidesse ja nende uurimisse kaasatakse arheolooge piisavalt?
10. Millistel põhjustel arheolooge kaasatakse?
11. Kas ja miks on arheoloogide kaasamine Teie arvates oluline?

Teavitamine

12. Kas muinsuskaitse on Teie arvates kirikaedade väärtusi avalikkusele piisavalt tutvustanud?

- 12.1. Kuidas võiks/peaks kirikaedadega seotud väärtusi avalikkusele tutvustama?
13. Kas Teie arvates on kogudused kursis kirikaedade väärtuste ja nende kaitsmise vajaduse ja korraldusega?

Kaitse

14. Kas ja milliseid probleeme Te kirikaedade kaitsmisega seoses näete?
15. Milline on Teie hinnang kirikaedade kaitsmise korraldusele?
- 15.1. Kas kirikaiad on muinsuskaitse abil hästi kaitstud?

Juhtumid

16. Milliseid töid Te aastal kirikaia läbi viisite? Palun kirjeldage.
- 16.1. Kas ja milliseid probleeme esines?
- 16.2. Millised olid tööde tulemused?
- 16.3. Milline on Teie hinnang teiste osapoolte (muinsuskaitse, omanik/kogudus) käitumisele? (Kas kõik tehti nii, nagu õige/kirikaia kaitse seisukohalt parim?)
- 16.4. Kas Te ise teeksite tagantjärele vaadates midagi (tööde korralduses, kaevamismetoodikas) teisiti? Mida?

Uurimiskaevamised ja inimsäilmed

17. Kas Teie arvates on uurimiskaevamised kirikaedades aktsepteeritavad?
- 17.1. Millistel juhtudel on uurimiskaevamised kirikaedades aktsepteeritavad?
18. Kas Teie arvates on inimsäilmete kaevamine kirikaia aktsepteeritav?
- 18.1. Millistel tingimustel on inimsäilmete kaevamine aktsepteeritav?
19. Milline on ideaalis inimluude edasine uurimine?
- 19.1. Kas, kui palju ja mil moel tegelikult inimluid kaevamisjärgselt uuritakse?
- 19.2. Millest on erinevused (kui neid on) tingitud?
20. Kas ja millal tuleks Teie arvates inimsäilmed tagasi matta?
- 20.1. Miks tuleks/ei tuleks inimsäilmed tagasi matta?
21. Kas mul jäi midagi olulist küsimata? Kas Te sooviksite veel midagi antud teemal lisada/kommenteerida?

Lisa 2.3. Küsimustik vaimulikele

Appendix 2.3. Questionnaire for pastors

Taustainfo

1. Nimi.
2. Kellena Te hetkel töötate?
3. Milliste kirikaedadega ja mis aastatel olete oma tööga seoses kokku puutunud?

Väärtused

4. Palun sõnastage, mis on Teie jaoks kirikaed.
5. Millised on kirikaedade väärtused?
 - 5.1. Miks on nende väärtuste kaitsmine oluline?
6. Kas ja kuidas on suhtumine kirikaedadesse viimase paarikümne aasta jooksul muutunud?
 - 6.1. Millest on muutused tingitud?
 - 6.2. Milline on Teie hinnang muutustele?
7. Mida Teie arvates kirikaedades kindlasti teha ei tohiks?
8. Millised tegevused praegu kirikaias toimuvad?

Kaitse

9. Kas kirikaedade kaitsmise korraldus on Teie jaoks arusaadav?
10. Kas ja kuidas on muinsuskaitse Teiega seotud kogudust teavitanud kirikaia väärtustest ja selle kaitsmise nõuetest?
11. Kas midagi on jäänud selgusetuks? Mis ja miks?
12. Kuidas hindate koostööd muinsuskaitse ja koguduse vahel?
13. Kuidas hindate koostööd arheoloogide ja koguduse vahel?
14. Milliseid probleeme Te kirikaedade kaitsmisel näete?
15. Kas Teie arvates on kirikaedade juures kaitstavaid väärtusi avalikkusele piisavalt tutvustatud?
 - 15.1. Kas ja miks on teavitustöö Teie arvates kirikaedade kaitse seisukohalt oluline?
 - 15.2. Kuidas võiks kirikaedadega seotud väärtuseid avalikkusele tutvustada?

16. Milline on Teie hinnang kirikaedade kaitsmise korraldusele?

16.1. Kas kirikaiad on muinsuskaitse abil hästi kaitstud?

Juhtumid

17. Kas Teie ametiaja jooksul on kirikaias läbi viidud mullatöid?

17.1. Milliseid töid kirikaias läbi viidi?

17.2. Millised osapooled antud juhtumisse kaasatud olid?

17.3. Kas ja milliseid probleeme esines?

17.4. Milline on Teie hinnang teiste osapoolte (muinsuskaitse, arheoloog) käitumisele? (Kas kõik tehti nii, nagu õige/kirikaia kaitse seisukohalt parim?)

17.5. Kuidas Te tagantjärele oma tegevust hindate?

17.6. Kas ja mida oleks saanud teisiti/paremini teha?

Uurimiskaevamised ja inimsäilmed

Arheoloogilisi kaevamisi on kahte tüüpi.

Uurimiskaevamised on plaanilised kaevamised, mis on ajendatud arheoloogi teaduslikust huvist. **Päästekaevamised** on ajendatud praktilisest vajadusest ja viiakse läbi juhul, kui arheoloogilise väärtusega paika soovitakse midagi ehitada (või näiteks kirikaedade puhul trasside ja kaablite paigaldamine).

18. Kas Teie arvates on uurimiskaevamised kirikaedades aktsepteeritavad?

18.1. Millistel juhtudel on uurimiskaevamised kirikaedades aktsepteeritavad?

19. Kas Teie arvates on inimsäilmete kaevamine kirikaias aktsepteeritav?

19.1. Millistel tingimustel on inimsäilmete kaevamine aktsepteeritav?

20. Kuidas suhtute inimsäilmete kaevamisjärgsesse uurimisse?

21. Kas ja millal tuleks Teie arvates inimsäilmed tagasi matta?

21.1. Miks tuleks/ei tuleks inimsäilmed tagasi matta?

22. Kas mul jäi midagi olulist küsimata? Kas Te sooviksite veel midagi antud teemal lisada/kommenteerida?

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Elis Tiidu** (24.09.1990),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Kirikaiad mitmekihilise muistisena. Uurimisvõimalused ja kaitsekorraldus Järva- ja Viljandimaa näitel“,

mille juhendajad on **Arvi Haak** ja **Mari Tõrv**,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-i lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **23.05.2013**